

Ks. KAZIMIERZ MATWIEJUK*

NAUCZANIE LITURGIKI W WYŻSZYM SEMINARIUM DUCHOWNYM DIECEZJI SIEDLECKIEJ

Treść: Wstęp, 1. Formacja liturgiczna alumnów od 1818 – 1918 roku, *1.1. Okres od erygowania diecezji janowskiej do jej kasaty*, *1.2. Alumni janowscy w seminarium lubelskim*, *1.3. Teologiczne treści obrzędów mszalnych*; 2. Liturgika w seminarium janowskim; 3. Liturgika po Soborze Watykańskim II; 4. Zasady formacji kapłańskiej w seminariach w Polsce; Zakończenie; Streszczenie, Summary: Teaching liturgy in Theological Seminary in the Diocese of Siedlce; Bibliografia.

Słowa kluczowe: alumn, celebrazione, mistagogia, komunie, liturgika, obrzęd.

Key words: alumnus, celebration, mystagogy, communion, liturgy, rite

Wstęp

W 2018 roku przypada dwusetlecie istnienia diecezji siedleckiej, także funkcjonowania diecezjalnego seminarium duchownego. W ramach przygotowań do tego jubileuszu odbywał się synod diecezjalny oraz powstawały różne opracowania, dokumentujące duchowe i materialne dziedzictwo, powstałe na przestrzeni dwóch stuleci istnienia Kościoła siedleckiego. W tym opracowaniu zostanie przybliżona formacja liturgiczna alumnów, realizowana w ramach studiów seminaryjnych.

1. Formacja liturgiczna alumnów od 1818 – 1918 roku

1.1. Okres od erygowania diecezji janowskiej do jej kasaty

W formacji seminaryjnej ważną rolę odegrali księża bartoszkowie¹. Oni w pierwszej połowie XVIII wieku mieli swój klasztor m.in. w Łosicach. Byli tam w latach 1688-1722. Uczestniczyli w formacji kandydatów do kapłaństwa w ramach diecezji łuckiej. Księża komuniści pełnili w seminarium funkcje przełożonych i wykładowców. Nauczali wszystkich przedmiotów seminaryjnych łącznie z liturgiką. Księża komuniści prowadzili też seminarium w Węgrowie. Ono przetrwało do roku 1836, kiedy biskup janowski Jan Marceł Gutkowski je zamknął. Klerycy przenieśli się do seminarium w Janowie Biskupim. Tam już od 1782 roku moderatorami alumnów i wykładowcami byli księża diecezjalni².

Pierwszym ordynariuszem diecezji siedleckiej, erygowanej w 1818 roku przez papieża Piusa VII jako diecezja janowska, był biskup Feliks Łukasz Lewiński (+1825). On zamieszkał w majątku Zakrze koło Łosic. Dotychczasowy pałac biskupów łuckich w ówczesnym Janowie Biskupim i budynki diecezjalne zajmowały urzędy państwowe³.

W pierwszej połowie XIX wieku program liturgicznych studiów seminaryjnych obejmował wyjaśnianie rubryk liturgicznych i ceremonii kościelnych. Takie nauczanie było zgodne z tradycją epoki potrydenckiej. Sobór trydencki (1545-1563) ujednolicił przepisy liturgiczne i zobowiązał kapłanów do ich przestrzegania podczas sprawowania czynności

*Autor, liturgista, dr. hab. em prof. UKSW, wykładowca liturgiki w WSD diecezji siedleckiej

¹ Zgromadzenie Kleryckie Księży Życia Wspólnego - Institutum Clericorum Saecularium in Communi Viventium - męskie zgromadzenie zakonne założone w 1640 roku, we wsi Logman, w elektoracie bawarskim, przez salzburskiego kanonika Bartłomieja Holzhausera. Zatwierdził je papież Innocenty XI w 1680 roku. Obowiązkiem księży komunistów było: wspólnota życia, modlitwy i pracy duszpasterskiej w miastach i wioskach. Szczególną wagę przywiązywali do posługi kaznodziejskiej i spowiedniczej. Prowadzili też szkoły, kolegia i seminaria duchowne. Do Polski sprowadziła ich w 1683 roku królowa Maria Kazimiera. Oni szybko zaangażowali się w pracę w Brzeżanach, Węgrowie, Lublinie, Sandomierzu, Pińsku, Łosicach, Janowie Biskupim i w kilku innych miejscowościach. Byli znani jako: księża komuniści, bartolomici lub bartoszkowie, Z. Gloger, *Bartoszkowie*, w: *Encyklopedia staropolska*, t. I, wyd. P. Laskauer i W. Babick, Warszawa 1900, s. 14; zob. M. Brudzisz, *Nauczanie teologiczne w Instytucie Księży Komunistów*, w: *Dzieje teologii katolickiej*, red. M. Rechowicz, t. 2. *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 2, *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, Lublin 1975, s. 171-209.

² B. Błoński, R. Dmowski, J. Wojda, *Zarys dziejów Wyższego Seminarium Duchownego diecezji siedleckiej*, w: *Diecezja Siedlecka 1818-2018. Studia i materiały z dziejów*, B. Błoński, R. Dmowski, D. Wereda (red.), Kuria Diecezjalna Siedlecka, Siedlce 2018, s. 154-155.

³ W XVIII wieku, za czasów biskupów łuckich, kościół pw. Świętej Trójcy w Janowie cieszył się godnością kolegiaty, przy której została erygowana kapituła. W latach 1818–1867, od pontyfikatu Piusa VII, przez pontyfikaty Leona XII (1823-1829), Piusa VIII (1829-1830), Grzegorza XVI (1831-1846), do pontyfikatu Piusa IX (1846-1878), Janów Podlaski był stolicą diecezji janowskiej czyli podlaskiej i wówczas kościół ten pełnił funkcję katedry, P. J. K. Podlasiak [J. Pruszkowski], *Janów Biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 72 -74; K. Dębiński, *Kolegiata janowska*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 6-7 (1924), s. 111–112.

liturgicznych. W seminariach duchownych nauczano kandydatów do kapłaństwa przede wszystkim prawa liturgicznego⁴.

O seminarium w Janowie Biskupim dbał bp Jan Marcei Gutkowski (1826-1842). On w 1828 roku określił statuty seminarium, podkreślając konieczność kształtowania alumnów w pobożności, służbie Bożej, dyscyplinie kościelnej, dobrych obyczajach i wiedzy⁵. Jego następcą, biskup Beniamin Szymański (1854-1867), skutecznie zatroszczył się o odpowiednich wykładowców. Rubrycystyki - liturgiki uczył ks. Marian Stanisław Wojciechowski⁶. Niestety, seminarium janowskie wraz z diecezją zostało w 1867 roku zlikwidowane przez carskie władze zaborcze. Ukaz cara rosyjskiego Aleksandra II z dnia 22 maja tegoż roku stanowił, że *Diecezję Podlaską z kapitułą, konsystorzem i seminarium znieść bezzwłocznie, z uwolnieniem biskupa Szymańskiego od obowiązków zwierzchnika diecezji*⁷. Alumni z Podlasia byli formowani w lubelskim seminarium duchownym.

1.2. Alumni janowscy w seminarium lubelskim

W seminarium lubelskim wykładowcą liturgiki w latach 1876-1877 oraz 1885-1919 był ks. Antoni Nojszewski⁸. Urodził się on 8 czerwca 1844 w Górkach-Grubakach w parafii Korytnica Węgrowska. Edukację na poziomie szkoły elementarnej rozpoczął w Węgrowie. Kontynuował ją w szkole publicznej w Siedlcach. W 1861 roku wstąpił do Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim. Po trzech latach studiów filozoficzno-teologicznych został skierowany na studia do Akademii Duchownej w Warszawie. Tam studiował w latach 1865-1867. Święcenia prezbiteratu przyjął 27 lipca 1867 roku.

⁴ Zob. W. Schenk, *Z dziejów liturgiki*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 3, *Wiek XIX i XX*, cz. 2, Lublin 1977, s. 46-54.

⁵ B. Błoński, R. Dmowski, J. Wojda, dz. cyt., 157.

⁶ *Ordo divini officii ad usum dioecesis Podlachiensis*, opr. A. Karnicki, Warsoviae 1854, s. 3.

⁷ Zob. *Dziennik Praw* [Królestwa Polskiego], 1867, t. 67, s. 84-85. Kongregacja dla Nadzwyczajnych Spraw Kościoła 17 października 1867 r. wydała „Decreto a gubernio Russico”, na mocy którego biskup lubelski obejmował zarząd zniesionej diecezji podlaskiej, z zaznaczeniem jednak: „na tak długo dokąd biskup podlaski nie będzie mógł przejąć osobiście rządów w diecezji”. Na mocy decyzji kolejnych papieży, Piusa IX i Leona XIII, tereny skasowanej diecezji podlaskiej były zarządzane przez administratorów i biskupów diecezji lubelskiej. Biskupi lubelscy, powołując się na brak kapituły katedralnej podlaskiej, która mogłaby w myśl prawa kanonicznego wybrać wikariusza kapitulnego, zwracali się każdorazowo po zmianie biskupa do arcybiskupa metropolity warszawskiego i od niego otrzymywali nominację na administratorów diecezji podlaskiej. Dopiero 30 grudnia 1889 r. papież Leon XIII połączył kanonicznie diecezję podlaską z diecezją lubelską. Sytuacja taka trwała do I wojny światowej. Biskup Henryk Przeździecki 30 listopada 1918 roku obejmował rządy we wskrzeszonej przez Benedykta XV diecezji janowskiej czyli podlaskiej, *Objęcie diecezji i utworzenie zarządu*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” nr 1 (1918), s. 16-17; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 211; *Synod Diecezjalny Podlaski*, Siedlce 1923, s. 20.

⁸ Zob. P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*. Sandomierz: 1933, s. T. 2, s. 158-160.

Po święceniach kontynuował studia w Akademii Duchownej w Petersburgu. Ukończył je dwa lata później, w 1869 roku, uzyskując tytuł naukowy magistra teologii. W latach 1869-1875 był wikariuszem w Garwolinie, a od 1875 do 1876 roku w parafii katedralnej w Lublinie. W 1876 roku został mianowany wicerektorem Seminarium Duchownego w Lublinie i wykładowcą łaciny, liturgiki i prawa kościelnego. Urząd wicerektora sprawował tylko przez jeden rok, bo w 1877 roku został mianowany wikariuszem w Końskowoli. Po dwóch latach pracy został przeniesiony na wikariat do Krasnobrodu. Tam pracował do 1885 roku.

W tym roku został mianowany rektorem lubelskiego seminarium duchownego. W 1891 roku został mianowany kanonikiem kapituły katedralnej lubelskiej, w 1896 roku prałatem scholastykiem, a od 1911 roku prałatem archidiakonem tejże kapituły. Urząd rektora sprawował do 18 stycznia 1919 roku. Wtedy złożył rezygnację z urzędu na ręce biskupa Mariana Fulmana. Zmarł 11 września 1921 roku w Lublinie.

On oprócz wykładów z łaciny i prawa kościelnego uczył także liturgiki. Jest autorem książki *Liturgia rzymska*. Jej pierwsze wydanie ukazało się w 1903 a drugie w 1914 roku⁹.

Działalność dydaktyczna ks. Antoniego Nojszewskiego dokonywała się w klimacie ruchu liturgicznego, zainicjowanego przez benedyktyńskiego opata Prospera Gueranger z francuskiego opactwa Solesmes¹⁰. Z czasem na Zachodzie, klasztory benedyktyńskie stanowiły naturalne centra tego ruchu. W Polsce wysiłki nad odnową liturgii były podejmowane spontanicznie. Były jednak dość licznie i swym zasięgiem obejmowały prawie cały

⁹ A. Nojszewski, *Liturgia rzymska*, Warszawa 1914.

¹⁰ O. Prosper Guéranger OSB (1805–1875) uczył, że liturgia obejmuje kult i uświęcenie. W klasztorze w Solesmes działali o. Joseph Pothier (1835–1923) oraz o. André Mocquereau (1849–1930), zasłużeni dla odnowy śpiewu gregoriańskiego. W Niemczech w 1863 r., bracia Maur OSB (1825–1890) i Placyd Wolter OSB (1828–1908) zorganizowali opactwo w Beuron, gdzie o. Anzelm Schott (1843–1896) przetłumaczył *Missale Romanum* na język niemiecki. Ośrodkami odnowy liturgicznej stały się opactwa belgijskie Maredsous i Mont Cesar w Louvain, gdzie działał o. Lambert Beauduin OSB (†1960). Ożywienie ruchu liturgicznego nastąpiło dzięki wydanemu 22 listopada 1903 r. Motu proprio Piusa X (1903–1914) *Tra le sollecitudini*. W opactwie Maria Laach niedaleko Koblenji, które powstało w 1918 r., działali opat Ildefons Herwegen OSB (1874–1946) oraz Odo Casel OSB (1886–1948). W klasztorze Klosterneuburg w Austrii o. Pius Parsch (1884–1954) wydał dzieło *Das Jahr des Heiles (Rok zbawienia)*. W Innsbrucku idee ruchu liturgicznego zgłębiał i upowszechniał o. Joseph Andreas Jungmann SI (1889–1975), autor książki *Missarum sollemnia*. Pius XII wydał w 1943 roku encyklikę *Mystici Corporis Christi*, a w 1947 roku encyklikę o liturgii *Mediator Dei*. We Włoszech działał kard. Alfred Ildefons Schuster OSB (1880–1954). Organizowano liczne kongresy liturgiczne, S. Koperek, *Don Prosper Gueranger – Opat z Solesmes inspirator współczesnej odnowy liturgicznej*, RBL 29 (1976), s. 213–220; B. Neunheuser, *Sto lat ruchu odnowy liturgicznej zapoczątkowanego przez o. Prospera Gueranger. Przeszłość i perspektywy*, RBL 29 (1976), s. 195–207; S. Koperek, *Dom Lambert Beauduin prekursor współczesnej odnowy liturgicznej*, RBL 26 (1973), s. 209–217; J.A. Jungmann, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, 2 Bde., 1948, 1962; S. Schmitt, *Die internationalen liturgischen Studientreffen 1951–1960: zur Vorgeschichte der Liturgiekonstitution*, Trier 1992, s. 39–40

kraj¹¹. Głównymi ośrodkami ruchu liturgicznego w Polsce na przełomie XIX i XX wieku były: Płock, Lwów, Kraków, Poznań z Gniezmem i Pelplinem, Wilno oraz Lublin¹².

Ks. Nojszewski we wstępie do swojej książki wyznał, że *objaśniając alumnom przez przeszło 35 lat liturgię Kościoła naszego, zebrałem dosyć materiału, odnoszącego się do historii, oraz znaczenia dosłownego i mistycznego modlitw i obrzędów, towarzyszących ofierze świętej. Przyrowadzony do pewnego porządku materiał osmielam się drukiem ogłosić w tym zamiarze, aby choć w części pokazać przedziwną piękność naszej liturgii i przez to moich braci w Chrystusie zachęcić do pobożnego sprawowania Najświętszej Ofiary*¹³. Treść książki koresponduje z treścią wykładów seminaryjnych¹⁴.

Dla ks. Nojszewskiego liturgia była jeszcze zbiorem obrzędów i modlitw przyjętych w Kościele a przeznaczonych do składania publicznej czci Bogu. Najważniejszą i najbardziej doniosłą formę służby Bożej stanowiła *ofiara nowego zakonu*. Ona *stanowi ognisko około którego wszystko się skupia, ogrzewa i życia nabiera*. Jej obrzędowość, a zwłaszcza modlitwy, *górują wzniosłością i wspaniałością nad innymi używanymi ku czci Bożej*¹⁵.

¹¹ Idee ruchu liturgicznego na grunt polski przeszczepiało zgromadzenie zmartwychwstańców. Jego założyciele: Piotr Semeneńko (+ 1866) i Henryk Kajsiewicz (+ 1873) przeżywali w 1835 roku w Solesmes swoje miesięczne rekolekcje przed wstąpieniem do stanu duchownego. Byli pod wielkim wrażeniem osoby opata i jego idei odnowy liturgicznej. Zapragnęli ją upowszechnić, zob. J. Sroka, *Odnowa liturgii przed Soborem Watykańskim II w Polsce*, RBL 29 (1976), s. 179-180.

¹² W Lublinie, a od 1930 roku w Laskach koło Warszawy, działał ks. Władysław Kornilowicz (1884–1946), liturgista i redaktor. W latach 1922–1930 był dyrektorem konwiktów na KUL-u i wykładowcą liturgiki oraz etyki.

¹³ A. Nojszewski, dz. cyt., s. 5.

¹⁴ Zob. A. K. Niedziałkowski, *Recenzja*, „Gazeta Kościelna” Lwów (16.03.1905), za: A. Nojszewski, dz. cyt. s. 6. „Liturgia rzymska, objaśniona przez ks. Antoniego Nojszewskiego, profesora liturgii w seminarium lubelskim, winna być jak „najrychlej” udostępniona duchowieństwu i świeckim. Dlaczego? Ponieważ „Rozbudzone w społeczeństwie naszym życie duchowe budzi też coraz żywsze zajęcie dla obrzędów i liturgii naszego Kościoła; wskutek tego zjawiają się też ciągle mniej lub więcej udatne i obszerne dzieła, traktujące o niej. Do najlepszych i najgruntowniejszych pomiędzy nimi, bez wątpienia zaliczyć trzeba książkę, wspomnianą w tytule. We wstępie autor wykazuje apostolskie pochodzenie liturgii rzymskiej, dowodząc, że przynajmniej kanon mszy świętej z wyjątkiem niektórych zmian późniejszych, jest utworem św. Piotra”. Wykład mszy świętej zachowuje podział na cztery części: przygotowanie, ofiarowanie, poświęcenie i komunię. Elementy zmienne celebracji mszalnej, jak introit, kolekta, lekcja, gradual zostały omówione ogólnie, ale ze wskazaniem ich znaczenia i historii. Części stałe, zwłaszcza Kanon, zostały potraktowane „szczegółowo i systematycznie - wyraz po wyrazie - usiłując odtworzyć to autentyczne znaczenie wyrazów, które chciał im nadać z natchnienia Ducha Świętego Kościół, kiedy je umieszczał w Liturgii. Dlatego każdy prawie wyraz bada on wszechstronnie, etymologicznie, dogmatycznie, historycznie i liturgicznie”. Autor ściśle się trzyma dogmatu i określeń Kościoła. Jego celem było okazanie „wielkiego majestatu zewnętrznych obrzędów Ofiary Najświętszej, oświetlonych niebieskim wdziękiem wewnętrznego ich znaczenia, tudzież obudzić w czytelnikach cześć, uwielbienie i pobożność szczerą ku Panu Jezusowi”. Styl odpowiada wzniosłej treści. „Cechują go głównie prostota i słodycz, chociaż się spotyka ustępy prawdziwie wspaniałe. Autor ma szczęśliwy dar opanowywania uwagi. ... Język jest czysty. Autor zna jego logikę, właściwości, bogactwo, i umie ich użyć należycie”.

¹⁵ A. Nojszewski, dz. cyt., s. 7.

1.3. Teologiczne treści obrzędów mszalnych

Liturgista z Lublina dzielił obrzędowość mszalną na cztery części, mianowicie: przygotowanie, które trwa od początku mszy do ofiarowania; ofiarowanie, obejmujące obrzędy do prefacji; poświęcenie, które trwa od prefacji aż do modlitwy Pańskiej i komunię. Ta część obejmuje obrzędy od modlitwy *Ojcze nasz* do końca celebracji mszalnej.

Przygotowanie do celebracji świętych tajemnic, poprzedzone modlitwami u stopni ołtarza, obejmowało, w jego ujęciu, modlitwy, śpiewy i czytanie Pisma Świętego. Te czynności miały za zadanie oczyścić serce, oświecić umysł, rozbudzić wiarę i rozpałić pobożność. *A wszystko, co spełnia kapłan przy stopniach ołtarza, aż do modlitwy «Oramus te, Domine» włącznie jest tylko jakby ogólnym wstępem do celebracji mszy świętej. Dopiero Introit rozpoczyna część pierwszą, zwaną przygotowaniem.* Introit, od IV wieku, towarzyszył przejściu celebransa z zakrystii do ołtarza. Odmawiana po introicie aklamacja *Kyrie eleison*, znana przed pontyfikatem Grzegorza Wielkiego (+604), i odmawiana tak długo, aż przewodniczący dał znak do zakończenia, od tego papieża jest odmawiana dziewięć razy dla uczczenia poszczególnych Osób Trójcy Świętej. Hymn *Gloria in excelsis Deo* jest wielką doksologią. Ks. Nojszewski, powołując się na opinię poważnych liturgistów, twierdzi, że ze względu na treść jest on utworem apostołskim.

Następująca modlitwa, oratio, którą rubryki określały *collecta*, była odmawiana z podniesionymi w górę rękami, *aby razem z nimi oderwać się i wznieść ponad wszystko co ziemskie*. Po kolekcie czytało się, od najdawniejszych czasów, wyjątki z Biblii. Kapłan przy czytaniu epistoły trzymał ręce na mszale położone jedna na drugą, co przypominało, że *nie dość jest czytać przestrogi Boże, ale trzeba je spełniać*. Po czytaniu lekcji wybrzmiewał śpiew *graduału*, *alleluja* lub *tractus* jako przygotowanie do proklamacji Ewangelii. Słowa Ewangelii, czytane przy ołtarzu albo śpiewane, są słowami Boga. Kto je głosi winien się wewnętrznie oczyścić, *mundare*. Znakiem wskazującym, że są to słowa Ukrzyżowanego, jest znak krzyża kreślony na mszale podczas wypowiedzania nagłówka perykopy ewangelijnej, oraz na czole, ustach i piersiach czytającego.

Ks. Nojszewski konstatuje, że *ustęp Ewangelii, z którym i homilię pospolicie łączono, uważano zawsze za najważniejszy w obecnej części liturgii, zwanej przygotowaniem*. Natomiast ucałowanie mszału po przeczytaniu Ewangelii i towarzyszące temu życzenie, by słowa Boże zgładziły grzechy, pochodzi z wieków średnich. Jednak *czytanie Pisma Świętego nie odpuszcza samo z siebie grzechów, lecz gdy się z nim połączy uczucie żalu za grzechy, albo miłości Bożej, wtedy ma moc, jak wszystkie sakramentalia gładzić grzechy powszednie*. W niektóre uroczystości w roku, rubryki nakazują po Ewangelii odmawiać wyznanie wiary nicejsko - konstantynopolskie. *Credo* odmawiano na Wschodzie od VI wieku, na Za-

chodzie najpierw w Hiszpanii, a za Karola Wielkiego w IX wieku w Galii i Germanii, natomiast Kościół rzymski wprowadził odmawianie symbolu w XI wieku¹⁶.

Lubelski liturgista, część liturgii zwaną ofiarowaniem, która trwa aż do prefacji, nazywa *bezpośrednim przygotowaniem do samej ofiary, mającej swe dokonanie w przeistoczeniu. Ta część nie należy do istoty ani całości ofiary; niezbędną jest jednak, aby do samej ofiary z nienacka, bez przygotowania nie przystąpić*. Offertorium w większej części stanowią wyjątki z psalmów, czasem z innych ksiąg biblijnych. Choć nosi nazwę ofiarowanie, offertorium, to *swą treścią i znaczeniem nigdy się nie odnosi i nie przypomina chwili ofiarowania, ale uroczystość, którą się obchodzi*.

Podczas offertorium przygotowuje się chleb i wino. One *doskonale przypominają ciało mistyczne Zbawiciela, Kościół. Chleb na ołtarzu, choć z wielu ziaren startych złożony i wino z wielu jagód tłoczonych zlane, jedno tylko stanowią ciało Zbawiciela, gdy się mocą słów twórczych przeistoczą. W tym ustawiczna tkwi przestroga, że wszyscy wierni, z wielu milionów złożeni, stanowią naprawdę jedno ciało Pana Jezusa, jednym Duchem owiane*. Przed wprowadzeniem mszału Piusa V, prawie każda prowincja miała odrębne modlitwy przy ofiarowaniu. Mszał z 1570 roku określił jako obowiązujące te, które w nim się znalazły.

Ofiarowanie chleba i kielicha z winem, zmieszonym z wodą, *wprawdzie nie należy do istoty ofiary, ale jest konieczne i początek bierze od Pana Jezusa, który w wieczerniku wziął chleb i kielich z winem*. Modlitwa przy błogosławieniu wody, którą wlewa się do kielicha z winem, wyraża łączenie się Zbawiciela z ludźmi, począwszy od wcielenia, aż do każdej modlitwy wspólnej, a zwłaszcza do ofiary mszy świętej i komunii, w których *udziela nam swej Boskiej natury*.

Po akcie offertorium kapłan, stojąc wyprostowany wznosi i składa ręce oraz uroczyście wzywa Ducha Świętego, aby pobłogosławił przygotowaną ofiarę. Duch jest siłą przeistaczającą. Jest Uświęcicielem ofiary, Sanctificator. Ta modlitwa o charakterze epiklezy wybrzmiewa, gdy *ofiara jest jeszcze w drodze przygotowania*. Po wezwaniu Parakleta, kapłan obmywa ręce na znak niewinności i odmawia modlitwę *Suscipe sancta Trinitas*, która dawniej była oracją nad darami, super oblata, oraz zaprasza wiernych do modlitwy, aby Bóg przyjął przygotowaną ofiarę. Ostatnim elementem tego obrzędu jest modlitwa, zwana sekretą. Kapłan w ciszy, zatem sekretnie, prosi Boga o łaskawe przyjęcie ofiary i zesłanie łask potrzebnych ludowi. Wszystkie obrzędy offertorium, podkreśla ks. Nojszewski, są pełne świętości i wzniosłej tajemnicy, która urzeczywistni się przez poświęcenie, konsekrację¹⁷.

¹⁶ Tamże, s. 54-120.

¹⁷ Tamże, s. 121-161.

Wykładowca liturgiki z lubelskiego seminarium prefację nazywa bramą do konsekracji. Prefacja ma charakter hymnu dziękczynnego, który do czasów św. Grzegorza Wielkiego był odrębny dla każdej mszy świętej. On zaś zaakceptował 10 prefacji. Urban II (1088-1099) dodał jedną o Matce Boskiej. Ta liczba została utrzymana w mszale Piusa V. Prefacja kończy się hymnem seraficznym *Sanctus*. Już papież Sykstus I (+127) postanowił, aby tę aklamację lud śpiewał razem z kapłanem. Ten śpiew poprzedza kanon mszalny.

Kanon jako część mszy świętej, w której dopełniają się najgłębsze tajemnice, należące do istoty ofiary, jest czytany po cichu. Tak postanowił sobór trydencki na 22 sesji, w kan. 9, grożąc karą w przypadku samowolnej zmiany. *Si quis dixerit Ecclesiae romanae ritum, quo submissa voce pars Canonis et verba Consecrationis proferuntur damnatum esse, anathema sit*. Liturgista lubelski tak to wyjaśniał: *ponieważ są pewne czynności i pewne tajemnice we mszy świętej, które się tak ściśle wiążą z charakterem kapłana, że tylko on, i on jeden, może być użyty jako narzędzie przy ich spełnieniu. Takim jest poświęcenie, czyli konsekracja Ciała i Krwi Pana Jezusa, ze wszystkimi modlitwami i obrzędami, które przed i po spełnieniu towarzyszą tej tajemnicy. Dopuszczyć w nim udziału świeckim, nie tylko niewłaściwością by się nazwało, ale, rzec można, świętokradzkim wdzieraniem się do sprawowania tajemnicy, do której szczególne bierze kapłan poświęcenie. Cisza podczas kanonu, staje w doskonałej harmonii z istotą najświętszej ofiary*¹⁸.

Kanon rozpoczyna modlitwa *Te igitur clementissime Pater*. Zawiera ona prośby za papieża, biskupa i cały Kościół, więc także za wszystkich obecnych. Znamienne jest zachowanie celebransa podczas wypowiedzania tej modlitwy. On podnosi oczy i ręce ku niebu, potem je składa, pochyla się głęboko i całuje ołtarz. Te ruchy rąk i oczu, oraz ułożenie ciała, tłumaczy ks. Nojszewski, mają wielkie znaczenie dla kapłana, zwłaszcza jeżeli zewnętrzny człowiek odpowiada wewnętrznemu, jeżeli odczuwa to dusza co ciało wyraża. *Bo Bóg mile zapewne patrzy na stworzenie swoje, gdy Mu nie tylko duszą ale i ciałem wyraża miłość i hołd należny. (...) Ruchy ciała, gdy nie są w rozstroju z duchem, dzielnie nadto pomagają do dobrej modlitwy. Oczy podniesione pomagają do skupienia ducha. (...) Gdy tedy kapłan podnosi oczy przy ołtarzu, już ten sam ruch usuwa mu przedmioty roztargnienia i zarazem pomaga do zebrania ducha; nadto podniesione oczy są żywym dlań napomnieniem, że co zewnątrz czyni, wewnątrz w duszy odbijać się winno*¹⁹. Ucałowanie ołtarzowego kamienia, portatylu, który jest symbolem Chrystusa, oznacza ucałowanie z miłością Zbawiciela.

¹⁸ Tamże, s. 183.

¹⁹ Litera T w zwrocie „Te igitur” jest zgłoską o wymiarze mistycznym i ma doniosłe znaczenie duchowe. Nawiązuje do misji proroka Ezechiela, który z rozkazu Boga literą T- tau miał naznaczyć na czołach mieszkańców Jerozolimy, którzy mieli być zachowani od zagłady, postanowionej przez Boga. Ta litera swym kształtem wskazuje na krzyż, który jest znakiem powszechnego zbawienia, A. Nojszewski, dz. cyt., s. 188.

Synod w Vaison w 529 roku, w kanonie 4, stanowił, że podczas celebracji Eucharystii należy modlić się za papieża. *Nobis justum visum est, ut nomen Domini Papae, quieunque Apostolicae Sedi praefuerit, in nostris Ecclesiis recitetur*. Na Zachodzie, wszystkie Kościoły w swojej obrzędowości mszalnej miały na stałe zapisane imię aktualnego papieża. Jest to znak prawowierności eklezjalnej.

Liturgista z Lublina tłumaczył, że mszalne *memento* jako komemoracja żywych nawiązuje do starożytnego zwyczaju odczytywania podczas mszy tzw. *oratio supra diptycha*. Dyptychy to podwójne lub potrójnych tablice, niekiedy ozdabiane drogimi kamieniami. Na jednej z nich spisywano imiona świętych, zwłaszcza męczenników, na drugiej wiernych zmarłych, a na trzeciej osoby, za które ofiarowano mszę świętą²⁰. Natomiast modlitwa *Communicantes*, zakotwiczona w praktyce liturgicznej Kościoła już pierwszych wieków i przyjmująca coraz to nowe imiona świętych, została przez mszał z 1570 roku jednoznacznie określona. W niej znalazło się imię Matki Najświętszej oraz dwunastu apostołów i tyluż innych męczenników. Dwunastka w symbolice Kościoła była liczbą mistyczną i oznaczała powszechność. Dwie dwunastki świętych w modlitwie *Communicantes* oznaczają wszystkich zbawionych, których wstawiennictwem cieszy się cały Kościół pielgrzymujący.

Wśród męczenników modlitwa mszalna wspomina Linusa (+ 79), pierwszego następcę św. Piotra, Anakleta (+92), trzeciego papieża, którego następcą był Klemens (+101), utopiony w morzu. Św. Sykstus (+258), Grek z pochodzenia, tylko przez rok sprawował urząd papieski. Został ścięty z czterema diakonami. Papież Korneliusz (+253) poniósł śmierć męczeńską. Św. Cyprian, biskup kartagiński, gorliwy pasterz Kościoła afrykańskiego w latach 248-258, zginął śmiercią męczeńską rzucony na pożarcie dzikim zwierzętom w Rzymie. Św. Wawrzyniec (+258) był diakonem za pontyfikatu Sykstusa II i opiekunem ubogich w Kościele rzymskim. Św. Chryzogon (+ ok. 314), męczennik, to kapłan rzymski. Święci Jan i Paweł (+362) byli braćmi rodzonymi, dostojnikami na dworze Konstancji, siostry wielkiego Konstantyna i oddani pracy charytatywnej. Ponieśli śmierć męczeńską ponieważ nie chcieli wyprzeć się Chrystusa. Święci bracia Kosma i Damian, lekarze z zawodu i apostołowie miłosierdzia zginęli śmiercią męczeńską za czasów cesarza Dioklecjana około 300 roku²¹.

Kapłan podczas odmawiania modlitwy *Hanc igitur oblationem*, wyciąga ręce nad hostią i kielichem, i trzyma je tak aż do jej zakończenia. Natomiast wypowiadając modlitwę *Quam oblationem* kreśli pięć razy znak krzyża nad chlebem i winem. Ten gest oznacza napełnienie świętością darów ofiarnych, zanim nastąpi ich przeistoczenie.

²⁰ Tamże, s. 209.

²¹ Tamże, s. 236-242; zob. W. Zaleski, Święci na każdy dzień, Wydawnictwo Salezjańskie, Łódź 1984.

Krzyż jest źródłem tej świętości. Ta świętość dokona się najpełniej podczas konsekracji. A podczas tej najuroczystszej chwili *wszyscy na klęczkach, wpatrzeni w ołtarz, prawie zatrzymując oddech w piersiach czekali, i dziś, gdzie wiara gorętsza, w największej czekają cichości, aż kapłan podniesie najświętszą Hostię, aby głębokim pokłonem cześć Jej oddać i serdecznym uczuciem powitać. Śpiewy nawet i organ milkną albo głos przyciszają, aby milczeniem uczcić przychodzącego Pana*²².

Ks. Nojszewski tłumaczył, że słowa konsekracji chleba oraz wina są *słowami twórczymi, w całej mszy świętej najważniejsze; są one jakby mieczem, który stawia na ołtarzu Baranka w stanie śmierci duchownej, że Baranek dopuszcza wszystko ze sobą czynić, nawet zniewagi sobie wyrządzać. Natomiast podnoszenie hostii i kielicha zaraz po konsekracji zostało zapoczątkowane w XI wieku. Pobudką do tego była herezja Berengariusza z Tours (+1088), który ośmielił się zaprzeczać rzeczywistej obecności Pana Jezusa w sakramencie ołtarza. Najpierw we Francji, potem z wolna w całym Kościele poczęto przy konsekracji zapalać jedną lub więcej świec, dzwonić, klękać, na twarz upadać, by tak bluźnierstwo czynem potępić i swą wiarę wyznać publicznie.*

Pierwsza modlitwa po przeistoczeniu *Unde et memores* ma charakter anamnetyczny. Komemoruje tajemnice zbawcze Chrystusa, Jego śmierć, zmartwychwstanie i wniebowstąpienie. Męka Pana Jezusa przebłagała Boga, zmartwychwstanie zwyciężyło śmierć, a wniebowstąpienie otworzyło niebo. Modlitwa *Supra quae* zawiera prośbę o przyjęcie równie łaskawe ofiary Chrystusa, jak niegdyś ofiar Abla, Abrahama i Melchizedecha. Tę „dziwną” prośbę, ks. Nojszewski tłumaczył tak: *ofiara Pana Jezusa na ołtarzu jest Bogu miłszą, aniżeli wszystkie ofiary starego zakonu, ale nie tylko sam Zbawiciel jest tu ofiarą i ofiarnikiem, lecz że kapłan i lud wierny ściśle się łączy, aby z Nim podczas mszy jedną stanowić całość. Przy pierwszym przyjściu na świat tak się ściśle Zbawiciel połączył z człowiekiem, że nie tylko ciało ludzkie, ale nawet przyjął postać grzesznika; bo tylko tym sposobem mógł przebłagać Boga i uczynić zadość za grzeszników. Gdy zstępuje na ołtarz, również ta ścisła łączność jest niezbędna; i tu nie tylko prośba Zbawiciela jedno ma stanowić z prośbą kapłana i wiernych, ale i osoba Jego w jedno zlać się winna z osobą kapłana i ludu.*

Supplices te rogamus, omnipotens Deus zawiera prośbę, aby Anioł przeniósł ofiarę z ołtarza ziemskiego na ołtarz niebieski oraz aby wszyscy udział biorący w uczcie ofiarnej zostali napełnieni błogosławieństwem i wszelką łaską. Kapłan kończąc tę modlitwę, całuje ołtarz, robi znak krzyża nad hostią i kielichem, wreszcie sam się żegna. Tak wskazuje, że krzyż Zbawiciela owocuje darami zbawienia.

²² A. Nojszewski, dz. cyt., s. 262.

Msza święta jako niekrwawa ofiara krzyżowa Chrystusa jest zdolna wspomagać więźniów czyścowych. To przekonanie Kościoła wyraża *Memento* za zmarłych. Świadectwa z XI wieku potwierdzają, że wtedy dyptychy umarłych były odczytywane po słowach *in somno pacis*. Natomiast, gdy wyszło z użycia głośnie czytanie imion, kapłan czyni po cichu wzmiankę o umarłych. Szósta modlitwa kanonu *Nobis quoque* zawiera prośbę o szczęśliwość wieczną do uczestników liturgii, ponieważ oni żyją ufnością, iż po śmierci spotkają się ze świętymi. Ta modlitwa przywołuje niektórych apostołów i męczenników. Oto oni: Jan Chrzciciel, diakon Szczepan, apostoł Maciej, Barnaba współpracownik św. Pawła, Ignacy (+ 107), uczeń św. Piotra i biskup antiocheński, Aleksander (+116), męczennik, piąty następca św. Piotra, oraz prezbiter Marceлин i egzorcysta Piotr, męczennicy z końca III wieku. Oracja wspomina także bohaterskie niewiasty. Felicyta i Perpetua były młodymi mężatkami, które poniosły śmierć męczeńską w 203 roku, a Agata (+251) to męczennica z Sycylii. Z Sycylii z Syrakuz pochodziła też Łucja (+304). Męczennica. Agnieszka (+305), podobnie jak Cecylia, uśmiercona za Chrystusa na początku III wieku, jest czczona jako dziewica i męczennica. Anastazja (+303) poniosła śmierć męczeńską w Sirmium w Dalmacji²³.

Per ipsum stanowi zakończenie kanonu. Ta uroczysta doksologia streszcza i zarazem uwydatnia główny cel Najświętszej Ofiary. Ta Ofiara jest źródłem łask i Bożego błogosławieństwa dla ludzi oraz największym hołdem Ojcu niebieskiemu, składanym przez Kościół razem z paschalnym Chrystusem, trwając w jedności z Duchem Świętym. Tej modlitwie towarzyszy znak krzyża czyniony pięć razy Najświętszą Hostią nad kielichem oraz podniesienie kielicha z Hostią. Obrzęd nazywano małym podniesieniem²⁴.

Ostatnią częścią mszy świętej jest komunie. Liturgista z Lublina poucza, że jest *ona konieczna jako niezbędne dopełnienie ofiary*. Przygotowanie do niej zaczyna się od modlitwy Pańskiej. W obrębie obrzędów komunijnych umieścił ją św. Grzegorz Wielki. A piętno jej Boskiego pochodzenia uwidacznia się w tym, że w krótkich słowach obejmuje ona wszystkie potrzeby człowieka co do duszy i co do ciała.

Następująca po modlitwie *Ojcze nasz* oracja *Libera nos*, zawiera prośbę do Boga o uwolnienie ludzi od wszelkich nieszczęść. Chrześcijanin prosi Boga o to, *gdyż przez grzech staje się zależnym od czarta, a przecież jest powołany do wolności synów Bożych*. Kapłan wymawiając prośbę *da propitius pacem* żegna się pateną i ją całuje. Tu patena spełnia funkcję pacyfikału, zatem *instrumentum pacis*. A jest to możliwe, ponieważ patena była namaszczone olejem świętym i jest uświęcana Najświętszym Ciałem Pana Jezusa, które

²³ Tamże, 361-373; zob. W. Zaleski, dz. cyt. s. 115-117; 70-72; 768-769; 45-46; 728-730; 810.

²⁴ A. Nojszewski, dz. cyt., s. 377-385.

teraz zostanie na niej złożone. Wypowiadając słowa *Per eundem Dominum nostrum Jesum Christum, Filium tuum, qui tecum vivit in unitate Spiritus Sancti Deus*, łamie Hostię na trzy części. Ten obrzęd ma potrójny cel, mianowicie przypomina okrutną śmierć Zbawiciela na krzyżu, oraz aby każdy uczestnik celebracji mszalnej przez Komunię otrzymał jej część, także aby ułatwić spożycie Najświętszej Hostii. Małą częśćkę konsekrowanego chleba celebrans wkłada do kielicha, czyniąc nią trzykrotny krzyż nad kielichem. Tej czynności towarzyszą słowa: *Pax Domini sit semper vobiscum*. Złączenie części Ciała Pańskiego z Jego Krwią, z formułą *Haec commixtio*, wskazuje że *one tworzą Istotę niepodzielną, Pana Jezusa*²⁵.

Po aklamacji *Agnus Dei*, która pochodzi z czasów papieża Grzegorz Wielkiego, następują trzy modlitwy poprzedzające przyjęcie Komunii Świętej. Pius V włączył je do obrzędów komunijnych. Przyjmujący Komunię ma świadomość, że jest indignus stąd trzykrotnie: *Domine non sum dignus* z uderzeniem się w piersi, co oznacza żal. Po spożyciu Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa i po wytarciu kielicha kapłan odczytuje ze mszału antyfonę zwaną *Communio*. Autor *Liturgii rzymskiej* poucza, że ta czcigodna spuścizna jest pochodzenia apostołskiego. Jest bowiem związana z ofiarą z Wieczernika. Wtedy Jezus wraz z uczniami odśpiewał hymn, zanim odeszli do ogrodu oliwnego. *Communio* do XII wieku była psalmem, potem tylko antyfoną. Natomiast *Postcommunio* ma charakter dziękczynny. Ta modlitwa, zwana też *oratio ad complendum*, stanowi prośbę za tych, co podczas mszy świętej przyjęli sakramentalną Komunię²⁶.

Ite Missa est w liturgii rzymskiej było hasłem kończącym celebrację mszalną. W historii kształtowania się obrzędów mszalnych, to polecenie wybrzmiewało dwa razy, raz dla katechumenów a drugi raz dla wiernych. Oznaczało, że uczestnicy liturgii mogą już odejść. Po tej aklamacji jest jednak jeszcze modlitwa kapłana. Ona wybrzmiewa przed błogosławieństwem. Oracja *Placeat*, znana już w IX wieku, była modlitwą prywatną. Celebrans odmawiał ją w drodze do zakrystii. Mszał Piusa V uczynił ją obowiązkową częścią mszy i odmawia się ją przy ołtarzu. Kapłan prosi, aby złożona ofiara, najwyższy hołd Trójcy Przenajświętszej, została przyjęta przez Boga z upodobaniem i zjednała jej uczestnikom przebaczenie. *Benedicat vos omnipotens Deus* jako forma benedykcji nie miała w starożytności określonej formuły. Takie błogosławieństwo było udzielane przed komunią świętą. Formuła z mszału Piusa V pochodzi z XIV wieku. Jest obowiązująca i udziela się błogosławieństwa wszystkim obecnym na zakończenie mszy świętej. Ostatnia Ewangelia, którą stanowi prolog Ewangelii według św. Jana, kapłani od XIII wieku odma-

²⁵ Tamże, s. 404.

²⁶ Tamże, s. 441.

wiali z prywatnej pobożności. Pius V uczynił obowiązkiem²⁷.

Wykłady ks. Nojszewskiego były prowadzone w duchu dziewiętnastowiecznej racjonalistycznej koncepcji nauki. Ich treści były skierowane zasadniczo do rozumu. Stąd bardzo drobiazgowo analizy tekstów mszalnych, z odwoływaniem się do ich historycznych korzeni i kolejnych faz redakcyjnych. Liturgista z Lublina jednak nie poprzestał na tym. W jego refleksji jest podkreślana wiara, którą ma się odznaczać celebrans Eucharystii. Z jego wiary bowiem winny wynikać i o wierze świadczyć jego gesty i sprawowane obrzędy. W refleksji liturgicznej ks. Nojszewskiego są obecne pewne uwagi natury formacyjnej i etycznej. Alumni otrzymali solidną wiedzę o obrzędach mszy świętej. W tym duchu dokonywała się ich formacja liturgiczna.

2. Liturgika w seminarium janowskim

Seminarium duchowne w Janowie Podlaskim wskrzesił biskup Henryk Przeździecki, pierwszy ordynariusz wskrzeszonej przez Benedykta XV diecezji podlaskiej²⁸. Jego posługa pasterska przypadła na lata 1918-1939. On już w 1918 roku sprowadził do Janowa Podlaskiego alumnów ze starszych roczników, którzy studiowali w seminarium lubelskim. Natomiast uroczystego otwarcia Wyższego Seminarium Duchownego w mieście biskupim dokonał 8 października roku następnego. Pierwszym rektorem został mianowany sufragan podlaski, dr Czesław Sokołowski²⁹. Alumnów było czterdziestu.

Biskup Przeździecki w 1921 roku przeniósł siedzibę biskupią do Siedlec. Papież Pius XI, bullą *Pro recto et utili dioecesis regimine* z 25 stycznia 1924 roku potwierdził ten stan i podniósł kościół parafialny pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP w Siedlcach do godności katedry. Janowski kościół Świętej Trójcy stał się ponownie kolegiatą z własną kapitułą kanoniczną³⁰. Tenże papież bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 roku ustanowił nowe granice terytorialne diecezji w Polsce. Wówczas diecezja janowska czyli podlaska otrzymała nazwę siedlecka czyli podlaska i została włączona w skład metropolii warszawskiej. W Janowie Podlaskim pozostało Wyższe Semi-

²⁷ Tamże, s. 445-450.

²⁸ Benedykt XV, Bulla *Commissum humilitati Nostrae* (24.09.1918), „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 2 (1919), s. 7-8

²⁹ *WSD w Janowie Podlaskim*, <http://wsd.siedlce.pl/wsd-w-janowie-podlaskim/> (20.10.2015).

³⁰ Kościół pw. Świętej Trójcy był już kolegiatą w XVIII wieku. Przy nim była kapituła kolegiacka. W latach 1818–1867 Janów Podlaski był stolicą diecezji janowskiej czyli podlaskiej i wówczas kościół ten pełnił funkcję katedry, P. J. K. Podlasiak [J. Pruszkowski], *Janów Biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 72 -74; K. Dębiński, *Kolegiata janowska*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 6-7 (1924), s. 111–112.

narium Duchowne diecezji podlaskiej³¹.

Od 1919 roku wykładowcą liturgiki, ceremonii i rubryk był ks. Marian Stefanowski, kanonik sekretarz kapituły kolegiackiej oraz notariusz sądu biskupiego³². W roku akademickim 1920-1921, liturgiki, oprócz teologii dogmatycznej, uczył bp Czesław Sokołowski (+1951), a w latach 1922-1925 ks. dr Antoni Kresa. Jako proboszcz par. Okrzeja został aresztowany i zginął w niemieckim obozie w Oświęcimiu 31 marca 1941. W latach 1925-1930 liturgiki i ceremonii, oprócz teologii pastoralnej i historii Kościoła, uczył ks. mgr Jan Grabowski (+1971). On święcenia prezbiteratu przyjął w 1913 roku w Warszawie. Był sekretarzem bpa Henryka Przeździeckiego. W 1922 roku został wicerektorem seminarium w Janowie. Był wykładowcą różnych przedmiotów. Pracę w seminarium zakończył w 1957 roku. Od 1939 roku był kanclerzem kurii biskupiej siedleckiej a od 1945 roku wikariuszem generalnym³³.

W XX wieku rozwinęła się specjalna gałąź nauki liturgicznej, zwana rubrycystyką. Jej początki sięgają XVIII wieku. Nauczanie liturgiki było ukierunkowane na poznanie przepisów liturgicznych, rubryk, oraz ich respektowanie podczas celebracji liturgicznych. Rubryki jako szczegółowe przepisy były zawarte w księgach liturgicznych. Dotyczyły wykonywania poszczególnych obrzędów.

Najstarsze księgi liturgiczne, szczególnie sakramentarze, nie zawierały rubryk. Sposób wykonywania obrzędów liturgicznych opisywano w osobnych księgach zwanych *Ordines Romani*. Pierwsze z nich pochodzą z VII/VIII wieku³⁴. Późniejsze *Ordines* otrzymały nazwę *Caeremoniale* - Ceremoniał. W dawnych rękopisach, od IX wieku, teksty modlitw pisano czarnym, a objaśnienia czerwonym kolorem. Od XI wieku stało się to regułą. Na-

³¹ Pius XI, Bulla *Pro recto et utili dioecesis regimine*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 6-7 (1924), s. 92-93; R. Dmowski, *Szkice z dziejów diecezji podlaskiej*, http://mazowsze.hist.pl/files/Szkice_Podlaskie/Szkice_Podlaskie-r2008-t16/Szkice_Podlaskie-r2008-t16-s93-107/Szkice_Podlaskie-r2008-t16-s93-107.txt, s. 96. W 1992 roku nastąpiła reorganizacja struktur diecezjalnych Kościoła katolickiego w Polsce, dokonana na mocy bulli Jana Pawła II „Totus Tuus Poloniae populus - Cały Twój lud w Polsce” z 25 marca 1992 roku. Diecezja siedlecka, zmniejszona o 48 parafii na rzecz diecezji drohiczyńskiej, została włączona do metropolii lubelskiej. Nuncjusz Apostolski informował biskupa siedleckiego: „Uprzejmie informuję, że Diecezja Siedlecka nadal nosi tę nazwę, tzn. «Siedlecka» (Siedlcensis), ale bez żadnego innego dodatku. Należy więc od dnia 25 marca br. używać nazwy: „Diecezja Siedlecka”, Warszawa 2.04 1992, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 4-5 (1992), s. 116.

³² *Protokół z 13.10.1919*, Archiwum WSD diecezji siedleckiej.

³³ Zob. E. Puchalski, *Nekrolog*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 4-5 (1973), s. 140-141.

³⁴ Są to m.in.: Ordo I - Rzym 708; Ordo II - 750; Ordo III (750-780); Ordo IV (760 - 770) - msza papieska, ryt rzymski w Galii; Ordo V (850 - 960) - trzeci porządek mszy papieskiej; Ordo VI po 850 - Ordo Cassandra; Ordo VII (750 - 800) - świadczy o czynieniu znaków krzyża podczas odmawiania kanonu; Ordo IX (880 - 900) - msza biskupia na ziemi frankońskiej; Ordo X (900 - 950) - drugi porządek mszy biskupiej na ziemi frankońskiej; Ordo XVII - skrócony porządek mszy ze zmianami wprowadzonymi w Galii, B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 1119-1120; zob. M. Andrieu, *Les Ordines Romani du haut Moyen Âge*, Louvain 1960, s. 67-108.

zwa rubryki pochodzi właśnie od wyrazu łacińskiego *ruber* - czerwony.

Rubryki, jakie powstawały w ciągu wieków, były liczne i nie zawsze dość jasne, a czasem nawet sprzeczne między sobą. Powodowało to ciągle wątpliwości. Zwracano się z nimi do Kongregacji Obrzędów, która od 1588 roku, więc od pontyfikatu Sykstusa V, rozstrzygała je autorytatywnie.

Rozróżniano rubryki obowiązujące - *substantiales* lub *essentiales*, oraz zalecające - *accidentales*. Pierwsze dotyczyły istoty liturgii, czyli obrzędów ustanowionych przez Chrystusa. Należały do nich m.in. rubryki dotyczące materii i formy mszy i sakramentów świętych. Te rubryki musiały być bezwzględnie zachowane, ponieważ one dotyczyły ważności czynności liturgicznych i obowiązywały pod grzechem.

Rubryki zalecające dotyczyły obrzędów i modlitw wprowadzonych przez władze kościelne w różnych czasach. One stanowiły oprawę obrzędową dla elementów stanowiących istotę liturgii. Obrzędy z ustanowienia kościelnego mogą się zmieniać. Tych zmian dokonuje kompetentna władza kościelna, mianowicie papież czy sobór, którego dokumenty on zatwierdzi. W liturgii nie ma bowiem miejsca na wprowadzanie zmian na własną rękę, bo jest to kult Kościoła, a nie kult prywatny.

Rubryki zawierały obok wskazówek praktycznych także pewne treści teologiczne. A ich respektowanie było wyrazem troski o świętość i porządek w czynnościach liturgicznych, także o ich piękno i harmonię³⁵.

Od 1931 roku, wykładowcą liturgiki, ceremonii i rubryk w seminarium janowskim, aż do 1967 roku, był moralista, ks. mgr Stanisław Olechowski (+1989), urodzony 08 marca 1902 we wsi Lipinki, par. Samogoszcz. W 1910 roku rodzice przeprowadzili się do Dąbrowy w par. Łaskarzew. Uczył się w Szkole Ludowej w Dąbrowie i w gimnazjum Stefana Chrapczałowskiego w Warszawie. Formację seminaryjną odbył w seminarium janowskim. Święcenia prezbiteratu przyjął 05 września 1926 roku przez posługę bpa Henryka Przeździckiego w katedrze w Janowie Podlaskim. Studiował na KULu teologię moralną. Po uzyskaniu licencjatu w 1931 roku rozpoczął pracę w seminarium janowskim jako wykładowca teologii moralnej oraz liturgiki. Zakończył ją w 1972 roku. Pełnił też funkcję prefekta alumnów a następnie wicerektora. Od 1940 roku, przez 49 lat, pracował na różnych stanowiskach w kurii diecezjalnej siedleckiej. Był m.in. kancleżem i wikariuszem generalnym. Pracę kurialną zakończył w sierpniu 1989 roku. Zmarł 4 listopada tegoż roku³⁶. Od 1931 roku studia seminaryjne trwały sześć lat. Nowy statut dla

³⁵ Zob. T. Sinka, *Liturgika*, Kraków 1994, s. 44-45. Uproszczenie rubryk nastąpiło za pontyfikatu Piusa XII: *De rubricis ad simpliciore formam redigendis*, AAS 47 (1955), s. 218-224, oraz Jana XXIII: *Codex rubricarum*, AAS 52 (1960), s. 593-740.

³⁶ Z. Młynarski, *Nekrolog*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 5 (1994), s. 182-185; zob. *Protokół*
22

WSD w Janowie stanowił, że alumni przez dwa lata mają studiować przedmioty filozoficzne a przez następne cztery dyscypliny teologiczne³⁷. Na każdym roku studiów była obecna problematyka liturgiczna.

Podstawowym podręcznikiem do liturgiki był *Ceremoniał parafialny*, autorstwa abpa Antoniego Juliana Nowowiejskiego³⁸. Jego siódme wydanie ukazało się w 1931 roku³⁹. *Ceremoniał parafialny*, według zamysłu autora, uzupełniał dotychczasowe podręczniki praktycznej liturgii, w których *znajdujemy ceremonie pisane dla celebransa, uroczyscie odprawiającego nabożeństwa z diakonem i subdiakonem, rzadziej mamy podawane ceremonie, przy posłudze kleryków spełniane w komży, ale o posługiwaniu ministrantów świeckich prawie nigdzie jasnych reguł nie ma podanych. Tymczasem u nas na parafiach nigdzie inszych do posług ministrantów nie ma, jeno chłopcy lub starsi mężczyźni. Nadto co parafia, inaczej ogólne reguły obrzędowe stosowane są w poszczególnych punktach. Potrzeba z jednej strony dopełnienia obrzędu, a z drugiej brak wiadomości, dotyczących stosowania ogólnych reguł do trafiających się wypadków, urabiają nowe zwyczaje, nieraz najzupełniej niezgodne z prawami Kościoła i z duchem liturgii i jej symbolizmem.*

Ceremoniał parafialny zaradzał tym brakom. Dlatego zostały w nim podane osobne czynności dla celebransa, osobno dla ministrantów chłopców, osobno dla zakrystiana, osobno wreszcie, gdzie tego była potrzeba, dla organistów. On korygował błędy i wskazywał właściwy sposób służby Bożej.

Ceremoniał parafialny podawał podstawowe wiadomości o liturgii. Pouczał, że „liturgią nazywamy sposób oddania czci Bogu przez zewnętrzne, prawem przepisane obrzędy”. Natomiast liturgika jest nauką, *która te obrzędy i wszystko, co się do nich odnosi, wykłada*. Centrum liturgii jest Pan Bóg, bliższym przedmiotem zaś jest oddawanie

z 7.09.1938, Archiwum WSD diecezji siedleckiej.

³⁷ Nowe ratio studiorum i grono fachowo przygotowanych wykładowców stało się podstawą do decyzji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1 września 1938 roku o przyznaniu seminarium duchownemu diecezji podlaskiej statusu wyższej uczelni, MWRiOP, *Dziennik Ustaw*, Nr 13, poz. 396.

³⁸ Urodził się 11 lutego 1858 roku w wsi Lubienia, par Krynka k/Opatowa. W 1873 r. przeniósł się do Płocka. Po ukończeniu studiów seminaryjnych 19 czerwca 1878 roku został skierowany na studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Święcenia prezbiteratu przyjął 10 lipca 1881 roku z rąk bpa Aleksandra Gintowna-Dziewałtowskiego. Od tego roku rozpoczął pracę w seminarium płockim. Wykładał liturgikę, łacinę i teologię moralną. Jest autorem dzieła *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, Warszawa 1893-1993. W latach 1901-1908 pełnił funkcję rektora seminarium. Dnia 12 czerwca 1908 roku otrzymał nominację na biskupa płockiego. Sakrę biskupa przyjął dnia 6 grudnia tegoż roku w Petersburgu z rąk bpa Apolinarego Wnukowskiego. W roku 1930 otrzymał od papieża Piusa XI honorowy tytuł arcybiskupa Silyum. Gestapo aresztowało go 28 lutego 1940 roku. Był internowany w Stupnie, skąd został zwolniony, by 7 marca 1941 roku znaleźć się jako więzień gestapo w niemieckim obozie koncentracyjnym w Działdowie, gdzie 28 maja tego roku poniósł śmierć męczeńską. Jan Paweł II ogłosił go w Warszawie 13 czerwca 1999 roku błogosławionym w grupie 108 błogosławionych męczenników, D. Majewski, *Błogosławiony abp Antoni Julian Nowowiejski (1858-1941): sylwetka Ojca diecezji*, „Studia Płockie” 28 (200), s. 111-119.

³⁹ A. J. Nowowiejski, *Ceremoniał parafialny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, Wyd. VII, Nakładem i drukiem firmy „Bracia Detrychowie” w Płocku, 1931.

Mu należnego kultu, tj. uwielbienia i czci, opartej na uznaniu Jego doskonałości. Najdoskonalszy kult jest sprawowany w Kościele katolickim. Tu bowiem jest on składany Ojcu przez Chrystusa Pana, jedynego Pośrednika wobec Boga Ojca, wraz z Duchem Świętym.

Ceremoniał parafialny dokładnie analizował zjawisko kultu, podawał rubryki dotyczące brewiarza i mszału. Omawiał *ceremonie mszy tak prywatnej jak i solennej, łącznie z ceremoniami zachowywanymi przy wystawieniu i chowaniu Przenajświętszego Sakramentu, a także na nieszpórach, komplecie i jutrzni*. Szeroko omawiał ceremonie pogrzebowe, także ceremonie sakramentów i poświęceń, oraz ceremonie związane z rokiem kościelnym.

Źródłem zasad podanych w *Ceremoniale* były rubryki ksiąg liturgicznych oraz dekrety Świętej Kongregacji Obrzędów. Zostały uwzględnione także wskazania Piusa X z 1914 roku, dotyczące brewiarza, i Benedykta XV z 1920 roku, dotyczące mszału. *Ceremoniał parafialny* w VII wydaniu uwzględnił również rubryki Rytuału Polskiego z 1927 roku⁴⁰.

Ceremoniał parafialny był podstawą do egzaminu wikariuszowskiego w 1934 roku. Egzamin obejmował następujące kwestie: ceremonie pogrzebowe, administracja sakramentu chrztu dorosłych, wystawienie Najświętszego Sakramentu i czterdziestogodzinne nabożeństwo, administracja ostatniego namaszczenia, oraz ceremonie poświęcenia osób, miejsc i rzeczy, także ceremonie okresowe w całym roku kościelnym i ceremonie okresowe, jak: prymicje, jubileusz małżeński, wizytacja biskupa w parafii, wystawienie relikwii i procesja z nimi⁴¹.

Seminarzyści siedleccy poznawali odnowioną w 1951 roku obrzędowość Wigilii Paschalnej i w 1955 roku obrzędowość Wielkiego Tygodnia. Podstawą dla wykładów był *Ordo Hebdomadae Sanctae Instauratus* a także dodatkowe wyjaśnienia Kongregacji Obrzędów z 15 marca 1956 roku i z 1 lutego 1957 roku. Szczegółowe wskazania w tej sprawie otrzymali wszyscy duszpasterze. Celebracje Wielkiego Tygodnia nazwano nabożeństwami⁴².

Treści seminaryjnej formacji liturgicznej, w ramach liturgiki i rubrycystyki, były przedmiotem trzeciego egzaminu wikariuszowskiego w 1958 roku. Problematyka została zgrupowana w kilku blokach tematycznych. W dziale *O liturgii w ogólności* znalazły się następujące zagadnienia: określenie liturgii, przedmiot i podmiot liturgii, czyli ministrzy

⁴⁰ A. J. Nowowiejski, dz. cyt., s. 5-7; zob. J. Michalak, *Nowy rytuał polski*, „Ateneum Kapłańskie”, t. 19, rok 13 (1927), s. 421-432.

⁴¹ *Examina anno 1934 praescripta*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 11-12 (1933), s. 366. Zachowano brzmienie określeń, użytych w tej kurialnej informacji.

⁴² *Nabożeństwa Wielkiego Tygodnia*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 2 (1958), s. 50-71.

kultu liturgicznego, uczestnictwo wiernych w kulcie liturgicznym, cele pierwszorzędne i drugorzędne liturgii oraz źródła prawa liturgicznego. Pytania dotyczyły określenia liturgiki i jej przedmiotu, także wewnętrznego urzędnika kościoła, zwłaszcza ołtarza, tabernakulum, chrzcielnicę, dzwonów, szat liturgicznych i ich poświęcenia oraz naczyń eucharystycznych i ich konsekracji.

Problematyka roku kościelnego obejmowała następujące zagadnienia szczegółowe: określenie roku kościelnego i jego istota, niedziele, ferie, wigilie oraz święta i oktawy. Pytano o adwent i reguły liturgiczne z nim związane, także o wielki post oraz o liturgię i obrzędy odnowionego Wielkiego Tygodnia, wreszcie o czas wielkanocny i litanie mniejsze i większe.

Pytania w bloku rubryki mszału dotyczyły przygotowania kapłana do mszy świętej, zwłaszcza sens modlitw u stopni ołtarza w aspekcie historycznym, także historia i reguły dotyczące introitu, Kyrie, Gloria, również kolekty i komemoracji. Pytano o genezę czytań we mszy świętej, ich ilości oraz znaczenie śpiewu międzylekcyjnego, zatem kiedy odmawia się graduał, Alleluja i tractus, oraz pytano o rubryki dotyczące Ewangelii i Credo.

Pytania dotyczące mszy wiernych, offertorium, dotyczyły sensu złożenie ofiar na ołtarzu w liturgii rzymskiej, także kształtowanie się modlitw przy ofiarowaniu. A pytania dotyczące kanonu domagały się wyjaśnienia nazwy kanonu rzymskiego, także znajomości rubryk dotyczących prefacji, modlitw poprzedzających konsekrację i następujących po niej, również obrzędów komunijnych, więc: Pater noster, Libera nos, łamanie Hostii i pocałunek pokoju. Egzaminowany musiał wiedzieć o bezpośrednim przygotowaniu kapłana do Komunii świętej, jej udzielaniu wiernym, jak również o sensie i znaczeniu *communio*, *postcommunio*, *Ite missa est* i błogosławieństwa oraz ostatniej Ewangelii.

Pytano też o miejsce i czas odprawiania mszy świętej oraz o ceremonie i zasady dotyczące mszy wotywnych, zwłaszcza o Sercu Jezusowym, mszy podczas 40-godzinnego nabożeństwa, o Sercu Maryi, także za oblubieńców. Problematyka związana z mszami żałobnymi dotyczyła Dnia Zadusznego, pogrzebu, rocznicy oraz mszy codziennej, także przywileju trzech Mszy żałobnych w ciągu tygodnia.

Rubryki brewiarza dotyczyły rozumienia podstaw oficjum brewiarzowego, jego definicji i różnych nazw oraz *dostojności tego oficjum*, które jest modlitwą w imieniu Kościoła. Pytano o cel modlitwy brewiarzowej i układ materialny oficjum brewiarzowego oraz jakimi zasadami kierował się Kościół w rozłożeniu modlitwy brewiarzowej na różne godziny dnia. Kolejne pytania dotyczyły genezy godzin kanonicznych, charakterystyki brewiarza Piusa V i reformy brewiarza przez Piusa X i Piusa XII. Pytanie o elementy oficjum brewiarzowego domagało się rozumienia sensu lekcji, kapitulów i benedykcji

oraz responsoriów i absolucji, także znaczenia *Te Deum*, preces i antyfon maryjnych. Pytano też o układ poszczególnych godzin kanonicznych oraz o zjawisko okurencji i konkurencji dni liturgicznych.

Zagadnienie rubryk rytuału dotyczyły znajomości materii, formy i ministra przy administrowaniu sakramentów i sakramentaliów, przechowywaniu i odnawianiu Najświętszej Eucharystii, udzielaniu Komunii świętej i zanoszeniu jej chorym. Problematyka pogrzebowa dotyczyła pogrzebu dorosłych, dzieci i nabożeństw żałobnych. Natomiast problematyka poświęceń dotyczyła ceremonii towarzyszących poświęceniu wody, domów, pokarmów, krzyżów, dewocjonałów, także kamienia węgielnego pod budowę nowego kościoła i nowego cmentarza.

Zaproponowano następującą literaturę: Pius XII, Encyklika *Mediator Dei* (20 listopada 1947), Sacra Congregatio Rituum, *Decretum generale de rubricis ad simpliciores formas redigendis* (23 marca 1955), Święta Kongregacja Obrzędów, *Dekret ogólny i Instrukcja z 16 listopada 1955 r. o odprawianiu wznowionego porządku Wielkiego Tygodnia*, Święta Kongregacja Obrzędów, *Deklaracja z 15 marca 1956 r. w sprawie Wielkiego Tygodnia*, Święta Kongregacja Obrzędów, *Postanowienia i wyjaśnienia z dnia 1 lutego 1957 r. w sprawie liturgii Wielkiego Tygodnia*, abp A. J. Nowowiejski *Ceremoniał parafialny*, Płock 1931, ks. dr Antoni Prumbs, *Mały ceremoniał dla kleryków i kapłanów*, Poznań, 1949, ks. Jan Danilewicz, *Kościół i jego wnętrze*, Kielce 1948, ks. Jan Wierusz-Kowalski, *Liturgika*, Warszawa 1956, oraz ks. Jan Parsch, *Wtajemniczenie w Ofiarę Mszy Świętej*, Kraków 1947 i *Rituale Romanum ecclesii Poloniae accomodatum*, Katowicis 1927⁴³.

Liturgika była utożsamiana zasadniczo z rubrycystyką oraz z historią liturgii. Tylko okazjonalnie próbowano mówić o teologii liturgii oraz duchowości liturgicznej. Zasadnicza zmiana nastąpiła po Vaticanum II.

3. Liturgika po Soborze Watykańskim II

Po Vaticanum II, liturgika otrzymała nową pozycję i rangę wśród dyscyplin teologicznych. Ratio studiorum dla seminariów duchownych zaliczyło ją do przedmiotów koniecznych. *Disciplina de sacra liturgia... inter disciplinas necessarias et potiores... est habenda, obok egzegezy Pisma Świętego, także teologii dogmatycznej czy moralnej*⁴⁴.

Nauczanie liturgiki dokonywało się według zasad zawartych w Konstytucji o liturgii świętej, zwłaszcza w nr 7, 15,16,18. Było ukierunkowana na zrozumienie, że liturgia jest

⁴³ *Program III egzaminu*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 2 (1958), s. 78-81.

⁴⁴ F. Blachnicki, *Liturgia jako zasada koncentracji w formacji kapłańskiej*, „Collectanea Theologica” 38/1968/f. III, s. 33-52.

miejszem i sposobem doświadczenia zbawczej obecności Chrystusa (KL 7). Formacja liturgiczna zmierzała do traktowania liturgii jako szczytu i źródła misji Kościoła, ponieważ w liturgii, z woli Chrystusa, jest sakramentalnie uobecniane Jego misterium paschalne. Celem formacji liturgicznej jest mistagogia, więc świadomy, czynny i pełny udział w celebracjach liturgicznych (KL 14).

W takim klimacie dokonywała się formacja liturgiczna kandydatów do kapłaństwa w seminarium siedleckim. Ta instytucja naukowo-wychowawcza miała od 1967 roku należycie przygotowanego nauczyciela liturgiki. Był nim ks. dr Zbigniew Zalewski. Święcenia prezbiteratu przyjął w katedrze siedleckiej 16 czerwca 1962 roku przez posługę bpa Ignacego Świrskiego. Odbił studia specjalistyczne na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Pracę magisterską pt. *Święto Bożego Ciała w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego*, Lublin 1966, oraz dysertację doktorską pt. *Komunia święta wiernych w Polsce w okresie reformy trydenckiej*, Lublin 1980, napisał pod kierunkiem ks. prof. Wacława Schenka⁴⁵. On w latach 1967-1972 wykładał liturgikę na rocznikach filozoficznych. Jednocześnie uczył katechetyki, homiletyki oraz prowadził konwersatoria z j. polskiego i literatury religijnej. Od 1972 do 1994 roku, przez wykłady i ćwiczenia uczestniczył w formacji liturgicznej wszystkich alumnów. Studium liturgiki alumnów, trwające sześć lat, uwzględniało aspekt teologiczny i historyczny, ale także duchowy, duszpasterski oraz prawny. Tak pomagało im zrozumieć sens historii zbawienia i wprowadzało ich egzystencjalnie w jej centrum i szczyt, czyli w misterium Chrystusa, jedyne Zbawiciela świata (KL 16).

Posługa dydaktyczna ks. Zalewskiego dokonywała się w klimacie dynamicznych zmian w dziedzinie liturgii. Te zmiany inspirowała Konstytucja o liturgii świętej z 1963 roku a konkretyzowały dokumenty przygotowywane przez specjalną Radę dla wykonywania tej konstytucji⁴⁶. Pierwsza instrukcja tej Rady potwierdziła, że *Ordo Missae* pozostaje niezmienny, ale stanowiła jednocześnie, że celebrans nie odmawia prywatnie tekstów zmiennych śpiewanych lub recytowanych przez chór albo lud. Teksty stałe mszalne może śpiewać lub recytować razem z chórem czy też ludem.

Dokument Stolicy Apostolskiej usunął z modlitw u stóp ołtarza psalm 42. Stanowił też, że we mszy uroczystej subdiakon nie będzie trzymać pateny, stojąc za celebransem, ale patena cały czas pozostaje na ołtarzu. Polecał, aby sekreta, czyli modlitwa nad darami ofiarnymi, była śpiewana lub odmawiana głośno. Także końcową doksologię kanonu celebrans ma śpiewać

⁴⁵ Ks. Zalewski jest autorem hasła: *Boże Ciało*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz i in., t. II, Lublin 1995, kol. 861, i art.: *Kult Matki Bożej Leśniańskiej, jego rozwój, formy i znaczenie*, „Studia Podlaskie” 3 (1988), s. 83-100.

⁴⁶ Rada dla wykonywania Konstytucji o liturgii świętej, *Instrukcja o należyтым wykonywaniu Konstytucji o liturgii świętej*, *Inter oecumenici* (26.09.1964), nr 36.

albo wypowiadać głośno, trzymając hostię nad kielichem, ale nie kreśląc nią znaków krzyża.

Alumni poznawali zakres użycia języka narodowego w celebracjach liturgicznych, zwłaszcza podczas sprawowania Eucharystii. Podczas mszy świętej odmawiali lub śpiewali Modlitwę Pańską w języku ojczystym. Lektor i diakon odczytywali epistołę i Ewangelię w języku ojczystym z ambony albo od balustrady, zwróceniu do ludu.

Zaczęto praktykować modlitwę powszechną czyli wiernych w języku narodowym. Stosowano go także w śpiewach Ordinarium mszalnego, a mianowicie w tekstach Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus i Agnus Dei, jak również w antyfonach introitu, obrzędu przygotowania darów ofiarnych, czy komunijnego, również w śpiewach między czytaniem, w aklamacjach, pozdrowieniach i dialogach. W języku narodowym były wygłaszane formuły Ecce Agnus Dei, Domine non sum dignus i Corpus Christi przy Komunii św. wiernych, a także zachęta do Modlitwy Pańskiej i embolizm⁴⁷.

Alumni dowiadywali się, że język ojczysty będzie, po zatwierdzeniu przekładów przez Stolicę Apostolską, stosowany także w obrzędach sakramentu chrztu, bierzmowania, pokuty, namaszczenia chorych i małżeństwa, nie wyłączając formuł sakramentalnych. Przy udzielaniu święceń może być już stosowany w admonicjach, a przy konsekracji biskupiej także w dialogu egzaminu elekta. Używanie języka ojczystego jest dopuszczone w celebracji sakramentaliów i w obrzędach pogrzebowych oraz liturgii godzin, zwłaszcza jeśli posługiwanie się językiem łacińskim stanowiło poważną przeszkodę⁴⁸.

Alumni dowiadywali się, że w niedziele i święta nakazane należy głosić homilię we wszystkich mszach sprawowanych przy udziale ludu, a także jest ona zalecana w niektóre dni adwentu i Wielkiego Postu, jak również przy innych okazjach, gdy wierni liczniej zgromadzą się w kościele. Homilia bowiem stanowi część liturgii danego dnia.

Alumni poznawali funkcje liturgiczne diakona, subdiakona, akolity, lektora, także komentatora i kantora. Stosowali przewidziane uproszczenia w niektórych obrzędach, jak np. całowanie ręki i przedmiotów podawanych lub odbieranych, także ukłony w chórze. Asysta stosowała je wobec celebransa na początku i na końcu czynności świętej. Okadzania duchowieństwa w chórze, z wyjątkiem biskupa, dokonywano zbiorowo dla każdej strony chóru potrójnym rzutem kadzielnicy.

Druga Instrukcja o należytych wykonywaniu Konstytucji o liturgii świętej, *Tres adhinc annos*, znacznie rozszerzyła możliwość użycia języka narodowego w liturgii, także w kanonie mszy świętej, w całym obrzędzie święceń biskupich, prezbiteratu

⁴⁷ Tamże, nr 48-57.

⁴⁸ Tamże, nr 61, 86- 89.

i diakonatu oraz w liturgii godzin. Sposób wprowadzania języka narodowego powierzono konferencjom episkopatu⁴⁹.

Alumni wykonywali różne funkcje liturgiczne podczas celebracji liturgicznych, zwłaszcza celebracji Eucharystii. Eucharystia stanowiła ośrodek życia duchowego alumnów. Była celebrowana codziennie. W niedziele i uroczystości, także w większe święta, msza konwentualna była śpiewana i z homilią. Praktykowano tzw. *Cibavit*, czyli mszę świętą o Najświętszej Eucharystii. Sprawowano ją z udziałem wszystkich alumnów w kościele katedralnym, z którym sąsiadowało seminarium duchowne. Alumni zwykle uczestniczyli w Eucharystii, celebrowanej w kościele katedralnym przez biskupa. Tworzyli asystę pontyfikalną. Schola i członkowie asysty uczestniczyli w liturgii Triduum Paschalnego w katedrze. W godzinach porannych brali udział w celebracji liturgii godzin a w godzinach popołudniowych uczestniczyli w liturgii poszczególnych dni Triduum Sacrum. Subdiakoni i diakoni, zobowiązani do modlitwy brewiarzowej, w pierwszym okresie odnowy liturgicznej, więc do 1973 roku, odmawiali ją indywidualnie⁵⁰.

Formacja liturgiczna uwzględniała także rolę nabożeństw. One bowiem przygotowują do liturgii albo są formą utrwalania doświadczenia liturgicznego.

Papież Paweł VI, w ramach odnowy liturgii, wydał 3 kwietnia 1969 roku, w szóstym roku pontyfikatu, ogłosił Konstytucję Apostolską *Missale Romanum*. Ten dokument potwierdził, że uproszczono obrzędy mszalne, opuszczając powtórzenia lub dodatki. Przywrócono obrzęd pokuty, homilię oraz modlitwę powszechną czyli wiernych. Do użytku liturgicznego weszły trzy nowe modlitwy eucharystyczne. Układ czytań niedzielnych rozłożono na trzy lata. W niedziele i uroczystości czytanie epistoły i Ewangelii poprzedzono czytaniem ze Starego Testamentu lub - w okresie wielkanocnym - czytaniem Dziejów Apostolskich⁵¹.

Dołączone do mszału *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* szczegółowo określiło *Porządek mszy świętej*. Wprowadzono liturgię słowa, poprzedzoną obrzędami wstępnymi i liturgię eucharystyczną, dopełnioną obrzędami zakończenia⁵². Ołtarz mszalny należało umieścić w oddaleniu od ściany, aby można było łatwo go obchodzić dookoła

⁴⁹ Kongregacja Kultu Bożego, *Tres adhinc annos. Druga instrukcja o należytych wykonywaniu Konstytucji o liturgii świętej* (4.05.1967), <http://www.kkbids.episkopat.pl/dokumentypovii/thres.htm> (12.10.2010).

⁵⁰ Paweł VI, *Motu proprio Ministeria quaedam*, (15.08.1972). Papież postanowił znieść obrzęd tonsury a włączenie do stanu duchownego związał z diakonatem. Zniósł wyższe święcenie subdiakonatu i święcenia niższe. Ustanowił posługę lektora i akolity. Te normy zaczęły obowiązywać od dnia 1 stycznia 1973 roku.

⁵¹ Paweł VI, *Konstytucja Apostolska Missale Romanum* (3.04.1969), http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/konstytucje/missale_romanum_03041969.html (20.03.2017).

⁵² Pierwsze wydanie *Ogólnego wprowadzenia do Mszału rzymskiego* (skrót: OWMR) ukazało się w 1970 roku. W 1975 roku ukazało się wydanie następne i zawierało głównie zmiany wynikające z ogłoszonego

i celebrować przy nim w stronę ludu. Ołtarz winien być ustawiony w takim miejscu, by stanowił ośrodek, ku któremu spontanicznie zwracać się będzie uwaga całego zgromadzenia wiernych (OWMR³ 299). Najświętszy Sakrament należało przechowywać poza ołtarzem mszalnym (OWMR 315³).

4. Zasady formacji kapłańskiej w seminariach w Polsce

Ratio institutionis sacerdotalis in Polonia z 1999 roku, zatwierdzone przez Kongregację ds. Wychowania Katolickiego, zostały opracowane zgodnie z wskazaniem Soboru Watykańskiego II, adhortacji *Pastores dabo vobis*, autorstwa Jana Pawła II, Kodeksu Prawa Kanonicznego oraz zaleceniami dykasterii Stolicy Apostolskiej. Zawierają ogólne i szczegółowe zasady dla poszczególnych dziedzin filozoficznych i teologicznych i stanowią fundament dla osobistego życia duchowego kandydatów do kapłaństwa i formacji duszpasterskiej, realizowanej w bardzo zróżnicowanym społeczeństwie.

Od roku akademickiego 1994/95 w formacji liturgicznej przez wykłady, ćwiczenia, także seminarium naukowe, uczestniczy liturgista, ks. Kazimierz Matwiejuk. Urodził się 07 listopada 1945 r., w Łęgach, par. Pratulin. Studia seminaryjne odbył w WSD w Siedlcach. W 1968 przyjął święcenia prezbiteratu. Magisterium uzyskał na KUL w 1976 rok, doktorat na ATK w 1989 roku. Jego kolokwium habilitacyjne miało miejsce na UKSW w 2000 roku. W latach 2000-2013 był profesorem nadzwyczajnym UKSW i pracował w Instytucie Teologicznym w Radomiu⁵³.

Liturgiczna formacja seminaryjna, na mocy zasad formacji kapłańskiej w Polsce, rozpoczyna się od wprowadzenia alumnów w celebrację misterium chrześcijańskiego. W latach 2006-2018 troskę o takie wprowadzenie, zatem troskę o alumnów pierwszego roku, oraz program formacji liturgicznej alumnów drugiego roku, realizowali kolejno liturgiści: ks. dr Wiesław Kazimieruk (2006-2009), ks. mgr lic. Waldemar Mróz (2009-

w 1972 roku motu proprio *Ministeria quaedam*, w którym zniesiona została posługa subdiakonatu, a jego zadania zostały powierzone głównie akolicie. W 2002 roku ukazało się trzecie wzorcowe wydanie mszału rzymskiego, a z nim nowe OWMR.

⁵³ Autor książek, m.in.: *Recepcja odnowy liturgicznej Soboru Watykańskiego II w diecezji siedleckiej*, Siedlce 1999; *Wychowanie liturgiczne jako element formacji duchowej prezbiterów*, Siedlce 2002; *Sanktuarium błogosławionych męczenników podlaskich w Pratulinie*, Siedlce 2006; *Życie liturgiczne w klasztorach cysterskich przez Soborem Watykańskim II*, Warszawa 2009; *Liturgiczna celebrowanie zbawczych ingerencji Boga*, wyd. 2, poszerzone, Ave, Radom 2013; *Celebracja Eucharystii w różnych obrządkach liturgicznych*, Apostolicum, Ząbki 2014; *Kult błogosławionych męczenników z Pratulina*, Unitas, Siedlce 215; *Triduum paschalne. Trzy noce Chrystusa zdradzonego i ukrzyżowanego, który zmartwychwstał*, Unitas, Siedlce 2015, oraz 170 art. naukowych i ponad 120 popularnonaukowych. Był promotorem 28 prac magisterskich alumnów siedleckich, zob. „Teologiczne Studia Siedleckie”, Rok XII (2015) 12, Numer okolicznościowy ks. prof. Kazimierzowi Matwiejukowi w 70. rocznicę urodzin.

2016) oraz ks. dr Leszek Borysiuk (od 2016 roku). Wprowadzenie alumnów w życie liturgiczne ma na celu owocne uczestnictwo w duchowym życiu seminarium. Już na podstawie *Instrukcji o liturgicznej formacji w seminariach*, z 1979 roku, treścią takiego wprowadzenia jest nade wszystko historia zbawienia, rozpoczęta w Starym Testamencie w postaci przymierzy i Bożych obietnic, a wypełniona przez paschalne misterium Chrystusa, wcielonego Syna Bożego. Alumni poznają sposób obecności Chrystusa w czynnościach liturgicznych. Uczą się słuchania słowa Bożego, także modlitwy, zwłaszcza modlitwy uwielbienia i dziękczynienia. Poznają naturę Kościoła.

Wprowadzenia alumnów w celebrowanie misterium chrześcijańskiego jest pomocą do osobowego wewnętrznego zjednoczenia z Chrystusem na modlitwie i prowadzi do świadomego, czynnego i pełnego uczestnictwa w świętej liturgii. To uczestnictwo utrwala pobożność liturgiczną oraz duchowość wspólnotową. Takie wprowadzenie pomaga w wypracowaniu ducha wewnętrznego nawrócenia i budowania braterskiej wspólnoty z innymi.

Wychowanie liturgiczne alumnów na początku ich formacji seminaryjnej owocuje pełniejszym rozumieniem symbolicznego języka liturgii. W niej bowiem przez widzialne znaki, słowa, czynności i rzeczy materialne są oznaczone sprawy Boże, które w sposób sakramentalny urzeczywistniają się, mocą Parakleta, w sakramentach, sakramentaliach, liturgii godzin i celebracjach roku liturgicznego⁵⁴.

Formacja liturgiczna alumnów w drugim roku studiów seminaryjnych koncentruje się wokół pojęcia liturgia. Alumni poznają naturę liturgii. Jest ona kontynuacją kapłańskiej funkcji Jezusa Chrystusa. *W niej przez znaki dostrzegalne wyraża się, i w sposób właściwy dla poszczególnych znaków dokonuje uświęcenie człowieka, a Mistyczne Ciało Jezusa Chrystusa, to jest Głowa ze swymi członkami, sprawuje całkowity kult publiczny. Dlatego każdy obchód liturgiczny, jako działanie Chrystusa-Kapłana i Jego Ciała, czyli Kościoła, jest czynnością w najwyższym stopniu świętą, której skuteczności z tego samego tytułu i w tym samym stopniu nie posiada żadna inna czynność Kościoła (KL 7)*. Poznają też jej znaczenie w życiu Kościoła. *Liturgia jest szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła i jednocześnie jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc (KL 10)*.

Liturgia jest czynnością hierarchiczną i społeczną. Jej świętość chroni prawo liturgiczne. Ono podkreśla anamnetyczny i duszpasterski charakter liturgii oraz określa relację między liturgią a pobożnością prywatną. Alumn poznaje sens języka liturgii, także księgi liturgiczne oraz miejsce i rolę zwyczaju w liturgii. Historia liturgii, także historia liturgii w Polsce, pozwala zrozumieć, że świadomość liturgiczna Kościoła rozwijała się od sta-

⁵⁴ Kongregacja Wychowania Katolickiego, *Instrukcja o liturgicznej formacji w seminariach*, Watykan 1979, nr 9-11.

rożytniej mistagogii poprzez potrydencką rubrycystykę aż do rozumienia liturgii jako miejsca i sposobu uświęcenia ludzi przez Boga i wielbienia Go przez uświęconych razem z Chrystusem i Parakletem.

Przedmiotem refleksji jest symbolika liturgiczna, zatem znaczenie, źródła, funkcje i cechy symbolu liturgicznego, także kościół i jego liturgiczne zagospodarowania, również symbolika i przeznaczenie szat i naczyń liturgicznych. Alumni poznają dzieje liturgii godzin oraz jej adresatów i teologiczne treści poszczególnych elementów strukturalnych tej modlitwy uświęcenia czasu⁵⁵.

Przedmiotem refleksji w trzecim roku formacji liturgicznej seminarzystów jest heortologia. Rok liturgiczny jest czasem, w którym Kościół wspomina wielkie dzieła Boże i je celebrowa w czynnościach liturgicznych. Jego centrum stanowi Triduum Paschalne. Na Wielkanoc, w to swoje największe święto, Kościół raz do roku czci zmartwychwstanie wcielonemu Syna Bożego razem z Jego błogosławioną męką. Każdego tygodnia zaś obchodzi pamiątkę zmartwychwstania Pańskiego w dniu Pańskim, w niedzielę. Kościół z biegiem roku *odślania całe misterium Chrystusa, poczynszy od Wcielenia i Narodzenia aż do Wniebowstąpienia, do dnia Zesłania Ducha Świętego oraz oczekiwania błogosławionej nadziei i przyjścia Pańskiego* (KL 102).

Pogłębione zrozumienie niedzieli, pierwotnego chrześcijańskiego dnia świątecznego, stanowi pomoc do zrozumienia całego *proprium de tempore* i *proprium sanctorum*. Kościół bowiem obchodząc roczny cykl misterium Chrystusa ze szczególną miłością oddaje cześć Bogurodzicy, związanej nierozzerwalnym węzłem ze zbawczym dziełem wcielonemu Syna Bożego, który jest także prawdziwym Jej Synem. Rozmiescił też w ciągu roku wspomnienia męczenników oraz innych świętych, którzy dzięki łasce Bożej doszli do doskonałości, a osiągnąwszy już wieczne zbawienie oddają w niebie Bogu doskonałą chwałę i wstawiają się za pielgrzymującymi swoimi braćmi i siostrami. W te dni Kościół głosi misterium paschalne w świętych, którzy współcierpieli i zostali współuwielbieni z Chrystusem. Tak Kościół przedstawia ich wiernym jako przykłady do naśladowania oraz przez ich wstawiennictwo wyprasza Boże dobrodziejstwa dla całego Kościoła (KL 103, 104)⁵⁶.

Czwarty rok formacji liturgicznej alumna jest poświęcony misterium Eucharystii. Tematy szczegółowe to: zarys dziejów mszy świętej i główne formy jej celebrowania, także msza święta w świetle teologii współczesnej oraz istota uczestnictwa wiernych w celebracji Eucharystii. Poszczególne obrzędy mszalne, zatem obrzędy wstępne, liturgia słowa, liturgia eucharystyczna i obrzędy zakończenia, są analizowane teologicznie,

⁵⁵ *Zasady formacji kapłańskiej w Polsce*, Częstochowa 1999, s. 191-192.

⁵⁶ Tamże, s. 192.

uwzględniając historyczny proces kształtowania się obrzędowości, także treści duchowe, bo Eucharystia to Chrystus paschalny obecny pośród swych wyznawców, zwłaszcza pod postaciami konsekrowanego chleba i wina. Kult Eucharystii poza mszą świętą stanowi okazję do pogłębienia adoracyjnej pobożności eucharystycznej⁵⁷.

Rok piąty formacji liturgicznej alumna ma za przedmiot refleksji sakramenty święte. One są skutecznymi znakami łaski. Przez te znaki Chrystus *zlokalizował* swoją zbawczą obecność w Kościele. Znaczenie sakramentów w życiu Kościoła jest dwojakie. One są źródłem uświęcenia oraz przyczyniają się do budowania i ożywiania wspólnoty Ludu Bożego. Analiza rozwoju historycznego obrzędowości poszczególnych sakramentów, ze szczególnym uwzględnieniem odnowy obrzędów i tekstów po Soborze Watykańskim II, oraz symbolika i teologiczne treści obrzędów sakramentalnych, stanowią doskonałą pomoc w kształtowaniu osobowości kapłańskiej, której misją jest uświęcenie ludzi m.in. przez sprawowanie sakramentów świętych. Kandydat do kapłaństwa poznaje także sakramentalia, święte znaki ustanowione przez Kościół. Błogosławieństwa osób i ludzi, także miejsc i rzeczy, poświęcenia ołtarza i kościoła, konsekracje przez śluby zakonne czy konsekracja dziewic, także egzorcyzmy i pogrzeb chrześcijański stanowią liturgiczną formę celebracji misterium Chrystusa ukrzyżowanego i zmartwychwstałego⁵⁸.

Rok szósty studium liturgiki, oprócz pewnych elementów teoretycznych, ma wymiar praktyczny. Nie chodzi jednak tylko o zdobycie sprawności manualnych, ale o zrozumienie mistagogicznego wymiaru obrzędów liturgicznych oraz mistagogicznej roli przewodniczącego celebracji. Liturgia musi być celebrowana w dyscyplinie wiary. Pomocą w tym jest prawo liturgiczne. *W warunkach normalnych nieliczenie się z przepisami liturgicznymi musi być odbierane jako brak poszanowania dla Eucharystii — podyktowany może indywidualizmem, a może bezkrytycznym stosunkiem do lansowanych opinii, a może jakimś brakiem ducha wiary. Celebrans zaś nie może uważać siebie za «właściciela», który dowolnie dysponuje tekstem liturgicznym i całym najświętszym obrzędem jako swoją własnością i nadaje mu kształt osobisty i dowolny. Może to się czasem wydawać bardziej efektowne, może nawet bardziej odpowiadać subiektywnej pobożności, jednakże obiektywnie jest zawsze zdradą tej jedności, która się w tym Sakramencie jedności nade wszystko winna wyrażać*⁵⁹.

W tym kontekście ujawnia się istotna różnica między celebracjami liturgicznymi a sprawowaniem nabożeństw. Liturgia jest żywą obecnością zbawczo działającego Chrystusa. Jest jednocześnie uświęceniem i kultem. Nabożeństwa mają wymiar tylko kultyczny. Dopuszczają możliwość kształtowania struktury obrzędowej. Stanowią

⁵⁷ Tamże, s. 193.

⁵⁸ Tamże, s. 194.

⁵⁹ Jan Paweł II, List na Wielki Czwartek, *Tajemnica i kult Eucharystii* (24.02.1980), nr 12.

przepracowanie do liturgii lub formę utrwalenia doświadczenia liturgicznego. Nie mogą jednak przekroczyć progu liturgii⁶⁰.

Zakończenie

Liturgiczna formacja alumnów, po Vaticanum II, jest zintegrowana z innymi wymiarami formacji seminaryjnej, zatem z formacją ludzką, szeroko pojętą formacją intelektualną, oraz duchową i pastoralną. Wykładane przedmioty dają całościową wizję chrześcijaństwa. Seminaryjna dydaktyka jest ukierunkowana nie tylko na rozum, ale na całą osobowość kandydata do kapłaństwa, na wszystkie jego władze.

Formacja seminaryjna polega na naturalnej ciągłości i organicznej jedności pomiędzy zdobywaną wiedzą a życiem wewnętrznym i życiem modlitwy oraz pomiędzy studium teologicznym i ascezą seminaryjną a pracą duszpasterską. Wewnętrzna korelacja pomiędzy pracą wychowawczą poszczególnych profesorów, którzy są też w pewnym wymiarze wychowawcami, a ojcem duchowym i przełożonymi, tworzy właściwy klimat dla owocnej formacji przyszłych duszpasterzy.

Liturgia jest ze swej natury źródłem duchowych mocy dla alumnów w realizacji rozpoznanego powołania. Oni mogą w czynnościach liturgicznych, w klimacie wiary, ustawicznie doświadczać Bożej zbawczej rzeczywistości, o której dowiadują się podczas wykładów i ćwiczeń. Dzięki temu formacja liturgiczna ma charakter mistagogiczny. Ona nie tylko kształtuje rozum, ale prowadzi człowieka do osobistego i osobowego spotkania ze Zbawicielem, zwłaszcza w Komunii sakramentalnej. Taki proces, chociaż z różnym natężeniem i z różną świadomością, dokonywał się w seminarium siedleckim na przestrzeni dwustu lat istnienia Kościoła siedleckiego.

Streszczenie

Liturgiczna formacja alumnów jest jednym z istotnych wymiarów ich formacji seminaryjnej. Polega ona na ścisłej łączności wiedzy o misterium zbawienia z osobistym doświadczeniem w wierze obecności zmartwychwstałego Chrystusa. Życie wewnętrzne alumna jest

⁶⁰ „Niekiedy dochodzi do tego, że w samo sprawowanie Ofiary Eucharystycznej zostają włączone pewne elementy zapożyczone z nowenn lub innych nabożeństw. Stąd rodzi się niebezpieczeństwo, że Pamiątka Pana nie będzie już stanowić szczytowego momentu spotkania wspólnoty chrześcijańskiej, lecz będzie jakby pewną okazją do odprawienia nabożeństwa należącego do pobożności ludowej. Tym, którzy tak postępują, chcemy przypomnieć normę soboru, według której nabożeństwa winno się uzgadniać z liturgią, bynajmniej zaś nie mieszać z nią”, Paweł VI, Adhortacja Apostolska *Marialis cultus* (2.02.1974), nr 31.

zasilane łaską sakramentów świętych. Kandydaci do kapłaństwa, na przestrzeni dwustu lat istnienia diecezji siedleckiej, spotykali się z różnymi ujęciami liturgiki. Po soborze watykańskim II jest ona rozumiana jako forma mistagogii w czyny zbawcze wcielonego Syna Bożego. Liturgika nie tylko przekazuje wiedzę o Jego zbawczej obecności w czynnościach liturgicznych, ale prowadzi człowieka do osobistego i osobowego spotkania ze zmartwychwstałym Chrystusem, zwłaszcza w Komunii sakramentalnej.

Summary

Teaching liturgy in Theological Seminary in the Diocese of Siedlce

Liturgical formation of alumni is an important dimension of their seminary formation. It is based on the tight connection of the knowledge about the mysteries of salvation and personal experiencing the presence of resurrected Jesus Christ in faith. The internal life of alumni is enriched by the grace of the Sacraments. Over two hundred years of the existence of the Diocese of Siedlce, the candidates for priesthood encountered different conceptualizations of liturgy. After the Vatican Council II it is understood as a form of mystagogy in saving deeds of incarnated Son of God. Liturgy not only passes the knowledge about His saving presence in liturgical activities but it also leads people to a personal meeting with the resurrected Jesus Christ, especially in sacramental communion.

Bibliografia

Andrieu, M. (1960). *Les Ordines Romani du haut Moyen Âge*, Louvain.

Benedykt XV. (1918) Bulla *Commissum humilitati Nostrae*.

Blachnicki, F., (1968). Liturgia jako zasada koncentracji w formacji kapłańskiej, *Collectanea Theologica* 38, f. III, s. 33-52.

Brudzisz, M. (1975). Nauczanie teologiczne w Instytucie Księży Komunistów, W: M. Rechowicz (red.), *Dzieje teologii katolickiej*, t. 2. *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 2, *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych* (171-209). Lublin: KUL.

Dębiński, K. (1924) Kolegiata janowska. *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 6-7, 111-112.

Dmowski, R. (2018). *Szkice z dziejów diecezji podlaskiej*, (pobrano: http://mazowsze.hist.pl/files/Szkice_Podlaskie/Szkice_Podlaskie-r2008-t16/Szkice_Podlaskie-r2008-t16-s93-107/Szkice_Podlaskie-r2008-t16-s93-107.txt, 12,09, 2014).

- Gloger, Z. (1900). Bartoszkowie, *Encyklopedia staropolska*, t. I, 14. Warszawa: P. Laskauer, W. Babick.
- Jan Paweł II. (1980). List na Wielki Czwartek, *Tajemnica i kult Eucharystii*.
- Jungmann, J.A. (1962). *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, 2 Bde. Freiburg: Herder.
- Kongregacja Kultu Bożego, (1967). *Tres adhinc annos. Druga instrukcja o należytych wykonywaniu Konstytucji o liturgii świętej* (pobrano: <http://www.kkbids.episkopat.pl/dokumentypovii/thres.htm> 12,10,2010).
- Kongregacja Wychowania Katolickiego, (1979). *Instrukcja o liturgicznej formacji w seminariach*, Watykan.
- Koperek, S. (1973). Dom Lambert Beauduin prekursor współczesnej odnowy liturgicznej, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 26, 209–217.
- Koperek, S. (1976), Don Prosper Gueranger – Opat z Solesmes inspirator współczesnej odnowy liturgicznej, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 29, 213–220.
- Kumor, B. (1980). *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków.
- Majewski, D. (2000). Błogosławiony abp Antoni Julian Nowowiejski (1858-1941): sylwetka Ojca diecezji, *Studia Płockie* 28, 111-119.
- Matwiejuk, K. (1999). *Recepcja odnowy liturgicznej Soboru Watykańskiego II w diecezji siedleckiej*, Siedlce.
- Matwiejuk, K. (2002). *Wychowanie liturgiczne jako element formacji duchowej prezbiterów*, Siedlce.
- Matwiejuk, K. (2009). *Życie liturgiczne w klasztorach cysterskich przed Soborem Watykańskim II*, Warszawa: UKSW.
- Matwiejuk, K. (2014). *Celebracja Eucharystii w różnych obrządkach liturgicznych*, Ząbki: Apostolicum.
- Matwiejuk, K. (2015). *Kult błogosławionych męczenników z Pratulina*, Siedlce: Unitas.
- Matwiejuk, K. (2015). *Triduum paschalne. Trzy noce Chrystusa zdradzonego i ukrzyżowanego, który zmartwychwstał*, Siedlce: Unitas.
- Matwiejuk, K. (2006), *Sanktuarium błogosławionych męczenników podlaskich w Pratulinie*, Siedlce; Unitas.
- Matwiejuk, K.(2013). *Liturgiczna celebracja zbawczych ingerencji Boga*, wyd. 2, poszerzone, Radom: Ave.
- Michalak, J., Nowy rytuał polski, *Ateneum Kapłańskie*, t. 19, rok 13 (1927), s. 421-432.
- Neunheuser, B. (1976), Sto lat ruchu odnowy liturgicznej zapoczątkowanego przez o. Prospera Gueranger. Przeszłość i perspektywy, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 29, 195–207.
- Niedziałkowski, A. K.(1905). Recenzja, *Gazeta Kościelna*, Lwów.

- Nojszewski, A.(1914). *Liturgia rzymska*, Warszawa.
- Nowowiejski, A. J. (1931). *Ceremoniał parafialny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, Wyd. VII, Płock: Bracia Detrychowcie.
- Nowowiejski, A.J. (1893-1916) , *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, Warszawa.
- Paweł VI. (1969). Konstytucja Apostolska *Missale Romanum* (pobrano: [http://www.opoka.org.pl/biblioteka /W/WP/pawel_vi /konstytucje/ missale_romanum_03041969.html](http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/konstytucje/missale_romanum_03041969.html) 20,03,2017).
- Paweł VI. (1972). *Motu proprio Ministeria quaedam*.
- Paweł VI. (1974). Adhortacja Apostolska *Marialis cultus*, Częstochowa.
- Pius XI. (1024). Bulla Pro recto et utili dioecesis regimine, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 6-7, 92-93.
- Podlasiak, P. J. K. [J. Pruszkowski]. (1897). *Janów Biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków.
- Schenk, W. (1977). Z dziejów liturgiki, W: M. Rechowicz (red), *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 3, Wiek XIX i XX, cz. 2, (46-54). Lublin: KUL.
- Schmitt, S. (1992). *Die internationalen liturgischen Studientreffen 1951–1960: zur Vorgeschichte der Liturgiekonstitution*, Trier.
- Sinka, T. (1994). *Liturgika*, Kraków.
- Sroka, J. (1976), Odnowa liturgii przed Soborem Watykańskim II w Polsce, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 29, 179-186.
- Zaleski, W. (1984). *Święci na każdy dzień*, Łódź: Wydawnictwo Salezjańskie.
- Zalewski, Z. (1980). *Komunia święta wiernych w Polsce w okresie reformy trydenckiej*, Lublin: KUL.
- Zalewski, Z. (1988). Kult Matki Bożej Leśniańskiej, jego rozwój, formy i znaczenie, *Studia Podlaskie* 3, 83-100.
- Zalewski, Z. (1966). *Święto Bożego Ciała w Polsce do wydania Rytułu Piotrkowskiego*, Lublin: KUL.
- Zasady formacji kapłańskiej w Polsce*, (1999). Częstochowa.